

Л Е К А Р

у

СЛУЖБИ СВОГА НАРОДА

Др. АЛЕКСА САВИЋ
Министар Народног Здравља

Л Е К А Р

у

СЛУЖБИ СВОГА НАРОДА

Др. АЛЕКСА САВИЋ
Министар Народног Здравља

ЛЕКАР У СЛУЖБИ СВОГА НАРОДА

Садржина и вредност ове књиге је у преданој сарадњи пријатеља, другова и поштоваоца поч. Министра Др. Савића, и других уважених личности, које су својом сарадњом, податцима и напоменама, обогатили је, тако да ће она и својом садржином бити од користи онима који буду тражили податке за наше време, доба и прилике о којима књига говори. Имена многих су поменута у самој садржини, те им, као и уваженом Г. Др. Аци Стојковићу, за предан рад, нарочита захвалност.

С А Д Р Ж А Ј :

	Страна
I. Блиски својим радом и срцем народу — — —	11
II. Родитељи и брат — — — — —	16
III. Детињство и школовање — — — — —	27
IV. Лекар — — — — —	40
V. Ратник — — — — —	55
VI. Управник и шеф — — — — —	66
VII. У психолошкој анализи савременика — — —	76
VIII. Успомена Др. А. Савића — — — — —	80
IX. Војвода Ж. Мишић и Др. Савић — — — — —	83
X. Приватни живот — — — — —	87
XI. Стваралац хигијенске културе Топличког краја	93
XII. Политичар — — — — —	102
XIII. Боловање и смрт — — — — —	112
XIV. Последња воља — — — — —	121
XV. Сахрана — — — — —	127

Пред вама је пример, — народног лекара, ратника, управника и шефа, — на делу, у схватању савременика, у успомени најдражих; од сељака којима је у рату и у миру био пријатељ и ради којих је створио хигијенску културу у своме крају; пред вама је политичар, прави народни претставник и министар — слуга народних потреба; пред вама је лични живот, рушење организма годинама и потпуно предан рад за народ; последња воља у складу са дотадањим животом: тестаменат којим је највећи део своје имовине оставио народу.

Зато је ова књига живота потребна појединцу, да му покаже рад у служби својој земљи и народу; потребна друштву, да би осетило значај људи који су снага земље и који смрћу остављају место без замене. Помисао на велико дело ових људи, изградњу заједничкога добра, радости душу, а векови му певају песму.

Жртва целог себе је најузвишенија жртва слободи, истини и свемирској љубави.

Јер никад нисмо вечности ближе него кад живимо срцем за друге.

Најлепша је и највиша срећа бити у служби овог идеалу.

Оваква служба, истински испуњена радом и несебичном жељом за опште добро, можда је најбоље решење тајне краткотрајнога живота.

Ово је разумео и испунио Др. Алекса Савић.

Новица Шаулић

I.

Блиски својим радом и срцем народу

На живот и рад појединца у друштву и држави, у месту живљења и рада, имају великог и одсудног утицаја време и задаци тог времена, епоха у погледу културном, економском, националном и политичком, која, тако рећи, удара свој жиг на чело сваког грађанина једног народа. Дише се истом атмосфером, исте идеје и осећања прожимају аутоматски све људске душе и бића, више мање; радости, патње, борбе, болови, трагични тренутци, сnose се и осећају колективно, ма да личности греду путем живота, по изгледу, самостално и независно једно од другог. Резултате таквих, по изгледу, индивидуалних напора појединаца и целог народа, називају касније генерације *надчовечанским напором*, ако је епоха била значајна и историски важна. Има епоха малих и латентних, но оне, у ствари то нису, него је само процес историског развика у слабијем темпу и ходу; време националног живота не понушта, него мирнијим током тече; пример је зато наше петстолетно ропство под Турцима, када су наши манастири и цркве били расадници националне мисли и идеала, посретством вере у Бога; када су гусле, народне песме, народни црквени сабори и славе, били скромни и безазлени форуми народне мисли и јединства народног.

Свака епоха има своје претставнике у народу, а ови опет своје сараднике и то иде све даље, до најдаљих и најдубљих слојева народа. Из наше историје познато је, како су столећа после пропасти на Косову, споро показивали и отварали путеве ка националном пробудењу и прегнућу. Тек XVIII. почиње са живљим просветним и националним покретима, нарочито иза успостављених веза ратничких у ратовању Аустрије са Турском. Кнез Алекса Ненадовић, кога су Турци погубили у Ваљеву непосредно пред устанак Карађорђевог, разочаран у обећање Аустрије односно српског народа у овом ратовању, болно је узвикнуо по свршетку рата: „*Ићићу од манастира до манастира и казаћу калуђер-*

рима да народу на саборима говоре: да Србин више Немцу не верује!" Зар то није надахнуће за све доцније генерације народног вође, као претече наших исполинских борба у устанцима Карађорђа и Милоша, у ратовима за независност, и најзад за уједињење нашег народа у светском рату?

Велики народни устанак под Карађорђем 1804 године против дахија и организација тадашње српске државе већ су убрзо истакле претставнике оних генерација, које су непосредно пред устанак биле већ сазреле за државу и народну службу. Ближи познаваоци тадашњих прилика и људи знају, да су ове народне вође, мали и велики, били у ствари као предодређени за те послове. *Национално одабирање*, могло би се рећи; док је код *политичког одабирања* посао много мање савршен и више компликован, као што се показало у доцније време нашег државног развитака. Тадашње вође народне нису били људи од школе, или ретко који; нису имали ни војничке школе, у колико нису били ангажовани у ратовима Аустрије против Турске. Српска нова држава била је створена и организована чисто народним напорима и људима из народа. Но тако није могло остати; држава постала из револуције, морала је, хтела не хтела, примити основе поретка које су одговарале мирнодопској конзервативној души народној. Тај мирнодопски развитак настао је одмах после другог устанка под Милошем, кретао се споро, али већ одређено. У току прве владе кнеза Милоша већ су се почела живље оснивати основна и средња училишта, убрзо су се ређале генерације ученика; доцније, нарочито за владе кнеза А. Карађорђевића, слани су државни питомци у иностранство за струку војну, правну и још доцније медицинску, педагошку, техничку, верску и др. У почетку све то беше скромно. Питомци свршавају школе, враћају се у Отаџбину и настављају културни рад. Неки од њих утичу на народну душу и разум својим идејама, плановима, предлозима и реформама. Народну песму, гусле, усмени договор и проповед врло лагано замењују примењена теорија, законодавство и писмена и штампана реч. Изграђује се држава и подиже култура. У појединим случајевима, нарочито у вођству, игра велику улогу дужина живота, коју су поједини даровити и родољубљиви млади учени људи или самоуци имали пред собом. Неки су умрли у младости, али оставили у народу велику

успомену и потомство их је прославило и остало им благодарно. Од многих таквих навешћемо феноменалну појаву и рани губитак Светозара Марковића, кога и после више од 50 година нико није заменио. Неки су на срећу нашег народа и државе живели дуже: Илија Гарашанин 62, Јован Ристић 77 година. Најдуже је живео, најизразитији и најзаслужнији, Н. Пашић — 81 годину, некадањи државни питамац технике у Цириху. Али и *сви други*, изразити претставници појединих генерација, на разним пољима, живели су и радили предано за добро земље, која их је подигла и на велику корист народа и државе. То су били неопходни сарадници оних *Великих*, који су каткад својим умом и карактером надвисили и саме вође народа. Карађорђе је трагично завршио свој живот у 65 години, Милош Обреновић у 80, Кнез Михајло у 45 години. Краљ Петар је живео 77 година, управо толико, колико је требало да вечито остане Велики и да с правом веже своју владавину и своје име за највећи наш епохални историски чин: уједињење.

Културни и национални напредак једног народа, поред економских фактора и урођене животне снаге његове, неоспорно зависи у многome од школованих његових синова, од *свију*, но природно у првом реду од оних, који су били карактери, духом и врлинама озарени; ова врста људи није ретка у нашем народу. Готово цео наш народ је земљорадник. Огромне равнице, планине, шуме, воде, наша цела природа — његово је поље рада; он радом ствара велике материјалне вредности и разменом економских добара одржава своје домаће газдинство и државу. Земљораднички народ, кажу школовани и мали број који воде, није никад непосредно творац културе; он је само посредно ствара и прима. Творци или боље рећи носиоци културе у народу су школовани људи, учитељи, лекари, свештеници, инжињери, професори, судије и чиновници школовани у опште, правозаступници, уметници, прави народни претставници и т. д. А за народ и напуштено село, само они школовани синови његови који су изишли из народа, блиски својим радо и срцем народу, и који се не одметну у хајдуке од своје савести и народа.

Један од таквих непосредних носилаца, па и твораца културе у народу, наравно у свом делокругу и крају, несумњиво један од најбољих претставника своје генерације,

био је рано преминули срески лекар и окружни физикус, управних болнице и најзад Министар Народног Здравља, Др. Алекса Савић.

Он се родио у Ужицу 1878 кад је Србија, после тешког ратовања 1876—1877 године, постала *независном државом* одлуком Берлинског конгреса (ратови ти вођени су по традицији и осећању народа. Маса народне никад не иду радо у рат. Оне се дају водити у рат милом или силом. Али има епоха кад је цео народ био за рат као један човек. Тада, готово без изузетка, и старије и млађе генерације биле су за ратовање против турске царевине у циљу ослобођења и независности; сви угледнији претставници социјалистичке омладинске струје учествовале су веома предано и родољубљиво у народном војном покрету, без обзира ко је био на челу управе земаљске. Н. Пашић као инжињер био је војник и технички ратник; Пера Тодоровић придодат штабу Главнокомандујућег генерала М. Г. Черњајева; Раша Милошевић војник-технолог; тако и други угледни претставници нове струје без разлике. Нигде гласа протеста, нигде пасивне резистенције. И старије и млађе генерације имале су да издрже строги испит родољубља и националне оданости, што је и учињено, уз велике губитке, патње и напоре. Тај рад донео је Србији државни препорођај и независност.

Војничком и спољнеполитчком успеху Србије, требао је по природном закону развитка једног способног и разборитог народа, у стопу да следује и препорођај културни, привредно - економски, просветни и унутрашње-политички. Ту улогу, после 1878 предузеле су на себе слободоумне сељачке вође, свештеници, угледни трговци из народа и, у првом реду школовани људи из социјалистичке (потом радикалне) и конзервативне (доцније напредне) странке. Слободни избори од 30. новембра 1880 године дали су пређашњој либералној влади само три посланика, а сви остали су социјалисти (радикали) и конзервативци (напредњаци). Децембра 1880 и јануара 1881 формиране су народна радикална странка и напредњачка партија. Међусобна борба, каткад заједнички рад тих двеју странака, делимично уз исто такво суделовање либералне странке поред национално неактивних владалаца, трајали су скоро четврт столећа 1880—1903 са мањим културним, политичким и национал-

ним успесима, које ће историк неоспорно признати. Знамените 1903. године, маја месеца, догађа се одсудни историјски преокрет у судбини Србије; на престо долази унук Карађорђевић. Где год је тада било Србина на свету, он се осећао Карађорђевићем, макар и у маломе. Национални идеали истављају се на прво место у спољној и унутрашњој политици. Сви претставници активних генерација свију странака, без разлике, долазе сваки на своје место и епохаљни чин народног препорођаја и уједињење указује се свима на видiku.

Те важне историјске године 1903., Алекса Савић завршава медицинске студије и постаје доктор целокупног лекариштва на Универзитету у Грацу; одслужи војнички рок у војсци и, пошто је пробавио шест месеци, после одслуженог војног рока, на практичном раду у породичном и гинеколошком одељењу Опште државне болнице у Београду, он следује обавези државног питомца и одлази у Прокупље за лекара среза прокупачког, септембра 1904. године. У топличком крају убрзо постаје као лекар користан стручни јавни радник, а као образован човек и родољуб, предузимљив поступно стварно духовно вођство народа тог краја, хтео не хтео, по сили околности и по позитивним особинама свог ума и карактера. И поред живог духа и енергије у раду, импозантне појаве своје, у дубини душе и карактера свог, он је био и остао скроман човек. Ово ће многим који га дубље нису познавали, изгледати чудно, али је несумњиво. Изгледа да је код њега родољубиви елемент надјачавао уске и махом егоистичне побуде практичне дневне политике или им бар није давао маха и одушке до свршетка исполинске борбе нашег народа за уједињење. Но и поред његове велике жеље да се не растаје са медицинском науком и не ода практичној политици, изгледа, да је Др. Савић ипак дошао до закључка да се хигијенска култура може преносити у народне масе и насеља много живље и лакше са положаја народног посланика, кад је тај посланик још и лекар-стручњак. Врло вероватно да га је то и определило да прими кандидацију о изборима 1925. године, поред директног позива шефа странке Н. Пашића, и осталих разлога за то. Тако је 8. фебруара 1925. године постао народни посланик, а 16. јуна 1927. министар народног здравља.

II.

Родитељи и брат

Кад у раду и животу једног јавног радника уочимо и сазнамо да је верно и предано и савесно послужио народу и отаџбини, онда је увек од интереса и вредности да знамо и средину, у којој се родио и порекло од кога води.

Отац Алексин Милан Савић, рођен је у Дробњацима, испод Дурмитора. Око 1840. године и по смрти оца, после погибије Смаилаге Ченгића, кад су се Дробњаци разурили, Милана је пренела мајка Загорка у Пријепоље, а из Пријепоља у Ужице, где се преудала за једног Црногорца у околини Ужица. Учио је занат пекарски у Ужицу. Знао је да се потпише и да чита, јер је учио један разред основне школе, али писати није знао. У школи је добио презиме Савић, по деду Сави Мандушићу. Милан Савић као шегрт нашао је једну кесу са 500 дуката; почео је да пита чија је и нађе се један Турчин који изјави да је његова. Он му преда кесу, а Турчин му на то рече: ово је одиста мој новац, али је Бог њега теби дао. А кад ниси умео да увидиш Божји дар, ево ти десет пара, па узми личину и обеси се!

На занату је Милан имао тешке напоре. Морао је од својих дванаест година да носи вечером врећу пшенице у воденицу и да тамо чека целу ноћ, док се самеле, спавао је на земљи по простртим празним врећама, односио самлевено брашно у пекарницу, где га је просејао, замесио хлеб и оставио да нарасте, а он зато време приспао. То му је, поред сна у воденици, био једини одмор. Као калфа служио је код разних господара. Почео је за себе радити у Марковици (округ чачански) и Белој Цркви (округ ужички) где је имао једног ортака, који је по сву ноћ играо карте са сељацима и многе признанице од сељака за добивени новац, оставио у чекмеце, јер је знао добро играти карте. Милану Савићу, чим устане изјутра на рад

у пекарници и механи, прво је било да све те карташке признанице поцепа, нашто му ортак није смео никада приговорити. Отворио је радњу у Ужицу и купио кућу са пекарницом и кафаном, коју је држао до краја живота. У

Милан и Јулка Савић.

радњи је било све отворено и основано на поверењу према млађима, за које је мислио да имају душу и да се неће огрешити. Често би му супруга Јулка рекла: „Милане, краду те момци!“ А он би рекао: „Не греши се, имају они душе.“ Једном она примети вику у кафани, па сиђе полако да види и примети да су момци себи поставили вечеру у два сата по поноћи, завили са пешкирима чалме и пију вино. Упозоривши на то Милана, он је полако сишао и добро их кајишем избио, али није ни једног отпустио. Био је крупан и необично јак човек, а у последње време живота и угојен; јак да се никад није плашио двојице људи. Једном приликом налетео је на њега бесан пас и ухватио га за рукав десне руке. Милан дочепа пса левом руком за гушу и понесе дотле, док се пас није угушио.

Учествовао је на вежбама народне војске од кнеза Михајла, као и у ратовима 1876—1878. У ратовима је храбар, рањен лако у ногу, а због храбрости, опеван у песми, која је у списима архимандрита Дучића, тадашњег војсковође. Добио је у рату златну медаљу за храброст. Припадао је народној радикалној странци и био један од најинтимнијих пријатеља пок. проте Милана Ђурића. Кад је настао терор после атентата на краља Милана (1899), он је пришао судији преког суда, Таси Кузмановићу из Ужица и рекао му: „Чувај ми проту Ђурића!“ То се онда сматрало за грађанску кураж. Био је прекаљен радикалац; на радикалну странку гледао је тако да је сматрао да човек непоштен не може бити радикал. Зато га је често претседник суда, Д. С., напредњак, позивао као поротника, нарочито кад се судило радикалима. И ако је Милан Савић добио уверење да је оптужени крив, он га је осудио, без обзира на партије. Био је одушевљени Србин, нада све. Волео је истину и правду, због чега је морао често страдати. „На јаворском бојишту 1876 године — причаше Милан — борио се једнога дана један наш батаљон, а остали батаљони су били ван борбе. Турци су потискивали тај батаљон и он је губио позиције. Тада дође командир Ивањичана команданту мајору и рече: „Турци потискују наше, пале наше куће, а ми стојимо у логору, молим Вас да ступимо у борбу.“ На то му командант нареди да иде на своје место јер је он наредио ко ће се борити. Командир оде Ивањичанима и ка-

за им то. Они решише да ступе у борбу и с узвиком „Живео Командант!“ јуришају на Турке, збуне их и поврате изгубљене засеке. У том налету Ивањичана дође у штаб један ђенерал руски и упита мајора, која је то трупа? „То су храбри Ивањичани — одговори командант, које сам баш сад одредио.“ Милан Савић као ордонанс слушах све, па заусте да рече истину, али се сети да има жену и ситну децу на дому, загрисе усне и не рече ништа. Милан је био радикалац Карађорђевац, као и његов пријатељ и вођа народни прота Ђурић. Једанпут, син му Миливоје, ушавши у очеву кафану, спазе да Тода Јанушевић показује оцу му Милану једну слику, у часу кад су сами били у кафани. Тода хтеде да слику сакрије, али не имађаше времена, него рече Миливоју: „И ако си социјалиста, види и ти“, па му показа слику кнеза Петра и књегиње Зорке Карађорђевић. Милан је мрзео краља Милана и Александра Обреновића, али када би старе занатлије ужичке у својим причама, у кафани Савића, поменули име кнеза Михајла, онда би сви у кафани, па и Милан Савић, устали, прекрстили се и рекли: „Бог да му душу прости!“ Посматрајући једном приликом мртвог хајдука у начелству, за кога се тврдило да га је убио жандармски наредник, Милан примети у присуству тога наредника да је хајдук мртав гађан из пушке, а не жив, што наредника јако наљути. Но мишљење Савићево усвоји се, а тај наредник, кога су власти почеле саслушавати, одметне се у хајдуке, поручи и припрети Савићу да ће га убити. Али доцније Милан оде у сватове свом сестрићу, а хајдук га сачека у заседи, близу младине куће у забрану, а у присуству једног младиног сродника. Како су сватови били пијани, у повртаку је Милан јахао поред младе, али тако да је млада с десне стране и окренута забрану, где је био хајдук, бивши наредник. Кад су прошли поред хајдука, кадгод је хтео да пуца на Савића, одгурнуо би му пушку младин сродник, јер би иначе због упоредног хода убио и младу. Тако Милан оста жив, а и ако је знао да се хајдук у близини налази, он је с поуздањем у Бога, опет отишао на свадбу. Милан је волео домаћински ред. Био је општински одборник дуго, скоро тридесет година; тако исто и члан грађанске штедионице. Какав је био општински одборник види се из овога: он је држао

овце на општинској утрини бесплатно, а кад је било гласање да се та утрина (Забучје) пошуми, он је први гласао да се забрани приступ свачије стоке, па је за своје овце закупио другу попасу. У његовој кафани се није могао нико опити, јер би Милан свакоме после треће чаше рекао: доста, ти си домаћин, иди својој кући! Когод није имао пара могао је добити бесплатно да се заложи са нешто хране. Милан Савић је свега два пута ишао даље од ужичке околине, и то кад му се женио шурак Васа Рајевац у Крагујевцу и на радикални годишњи збор у Врању. Том приликом је и Београд видео. Пошто је видео град, двор, народно позориште, Топчидер и др. зажели да види и свог земљака, чувеног тада кафеџију званог „безобразни Васа“, који је држао „Касину“ на Теразијама. Оде у ту кафану, потражи га и ослови: „Јеси ли ти безобразни Васа?“ — Јесам, оца ти безобразног — одговори Васа. „Е, баш ми је мило да те видим — вели Савић — јер ти сву браћу познајем и са њима сам добар пријатељ.“ „Лепо је од тебе, одговори му Васа, само ниси морао онако да отпочнеш!“ После тога се упознаше добро и опријатељише. Када су га по повратку упитали, како је у Београд, одговорио је: Лепо, брате, само ти је ветар као на Калипољу јаворском, где су биле битке 1867. (Био је баш за време кошаве београдске).

По природи је био велики шаљивчина, домишљан, и волео добру шалу, па и на свој рачун. Волео је задиркивати се и кад је дирнут, духовито одговорити. Умео је лепо да прича доживљаје из рата и живота. Расположен, певачио би сељачке песме: „Ој, Миљано, миље моје“ и „Роса чува на планини овце.“ Кад би причао слободније приче, увек би гледао да ли су деца у кафани, па би их истерао из кафане и продужио причу из момачког живота. Синови, Миливоје и Алекса, увек би се у тој прилици склањали у неко ћоше, где их отац не види и таку причу слушали, а по свршетку приче појавили се опет. На примедбу других да и синови саслушаше причу, одговорио би Милан: „Ивер не пада далеко од кладе.“ Једном пође он у поноћи на коњу из Беле Цркве (Каран) и дојаше пред ручак у кућу једног пословног пријатеља у ваљевском округу и затече га баш при ручку. Позван од пријатеља да руча, Милан, и ако је био гладан као курјак, по ужичком обичају одбије, јер

се тамо нећкају и одбију позив више пута, реда ради, да се не би рекло: побегао од глади. Домаћин не позиваше више на ручак, а Савићу се већ смучило од глади. Најзад рече домаћину: „Да ја теби, пријатељу, испричам да ми у округу ужичком имамо глуп обичај да се зовемо више пута на ручак, а ви тај обичај немате, него молим те позови још једном, па ћу сести и ручати, јер сам гладан као курјак.” Тада домаћин рече: „Седи и једи и доиста имате глуп обичај!” Док је држао механу у Белој Цркви, трговао је мршавим свињама и шишарком. У Ужицу је трговао ракијом до 1880 године, када је Аустрија пресекла увоз ракије у Босну великом царином и трошарином. Ова трговина је била тако велика да су из четири округа сељаци доносили ракију у Ужице и трговци је куповали. Бошњаци и Херцеговци су долазили с коњима и мешинама те куповали ракију. Било је случајева да у једно буре сипа наш сељак ракију одозго, а купац одоздо на славину отаче у мешину. Кад је та трговина престала и ужички занати почели пропадати, онда је готово сваки посао пропадао у Ужицу. Што је ко имао, чувао је слабећи из године у годину. Једини посао који је још ишао била је ризична трговина са куповањем волова и гојењем на златиборским суватима. Милан се није усуђивао да имање рескира у овој трговини на бат-срећу и то му је остала неиспуњена жеља да окуша срећу као трговац са целепом говеди. У Милановој кафани у Ужицу није се могло картати на новац, него само за кафу и то само жандара.

Своју децу је јако волео, али је био необично строг и никад дете није помиловао. Са женом је све договорно радио, па и у погледу деце су били увек у строгости договорни. Када је мајка казнила дете, увек је говорио: „Удри, да Бог да ти се рука посветила!”

Као врло лепу црту карактера, ратног другарског осећања и јунаштва Алексиног оца Милана, навешћемо ово, што је пре двајестак година у Ужицу сам Милан причао и што је познато многим учесницима из ратовања 1876 године: „Тада у рату наше трупе прећу Увац у Санџаку, нас 4000, а Турака 15 табора (15.000). Но Турци нас потисну и један део наших већ је прешао Увац. При повлачењу, ја и Стевица (трговац из Ужица) бесмо ме-

ђу последњима, у пратњи команданта архимандрита Н. Ду-чића, као срдонанси. „Шта ћемо са муницијом?” — питах ја Стевицу. На то ће неко повикати из рова: „Дај нам, Стевице, муницију!” Стеван понесе ономе муницију, но мало доцније почне да виче за помоћ. Коњи наши оду. Онај што је звао Стевицу био је Турчин и примамιο га лукавством, па чим је Стевица стигао, Турчин га спопадне и почне га клати зубима.” Милан Савић гледао је то и нанишани одмах пушком на Турчина, али пушка промаши; да му је упалила, убио би обојицу. У том тренутку Турчин дигне главу, Милан опет нанишани и убије га. Стевица потрчи погрешно турском положају, буде рањен, но Милан га стигне и пренесе га. Али их виде Турци и отпочну паљбу. Он Стевицу пребаци преко Увца, али није сам могао да се извуче уз обалу Увца. Почне узалудно звати у помоћ. Турци то гледају и гађају из даљине. Милан се сети своје сабље, ископа у обали степенице, колико да се могао искобељати. Ту је рањен и једва спасао живот. Милан је остао удовац 1893 год. Поново се оженио 1895 године. Умро је 1908 године од запаљења плућа, у дубокој старости.

Мајка Алексина Јулка Рајевац-Савић, рођена је 1855 године, кћи Милоша Рајевца и Савете, рођене Марић. Милош Рајевац је био родом из Бранежаца, среза златиборског, округа ужичког, из чувене сељачке трговачке фамилије, која је још за време Турака трговала стоком. Породица Рајевац дала је за време ратова 1912—1919. године 19 жртава погинулих и умрлих војника за отаџбину. Милош је био од најбогатијих трговаца извозника кожа у своје доба, па је пострадао, изгубивши на кожи и вуни велике паре, те је завршио као надзорник телеграфске линије. Рано је умро, услед чега је породица остала у беди. Млада Јулка је радећи ручни рад и вез, заједно са мајком, која је ткала, кућу издржавала. Њена мајка Савета пореклом је из чувене трговачке куће Марића из Бијелог Поља. Браћа су јој била: Манојло, рударски инжињер и бивши министар, Антоније, гвожђарски трговац из Крагујевца и народни посланик, Лаза бив. поштар и Димитрије поседник. Рођак јој је био пок. Милован Миловановић, рано преминули државник Србије. Син јој је био Васа Рајевац, бравар — гвожђарски трговац и народни посланик из Кра-

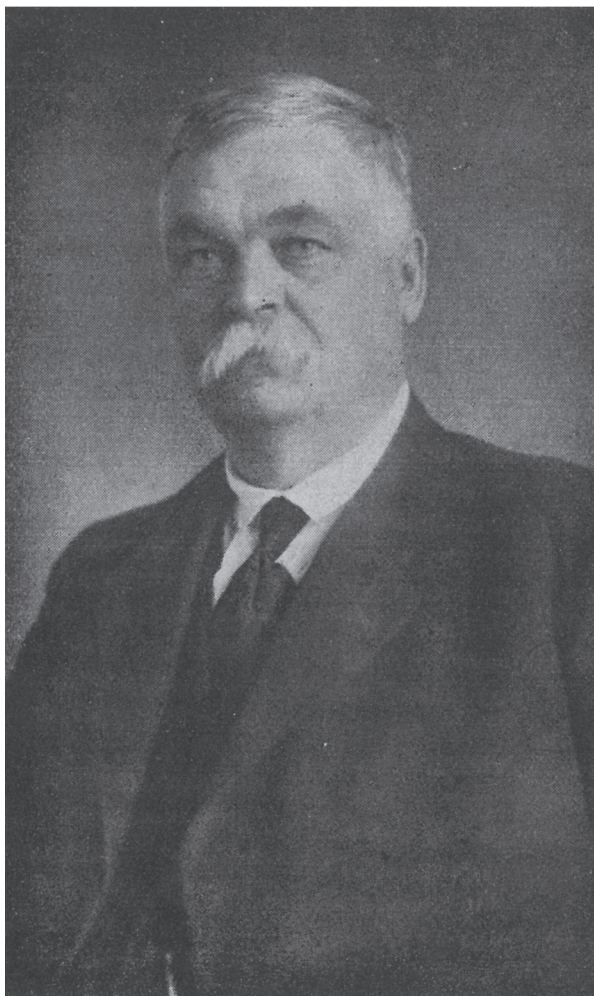
гујевца. Од породице Марића постоје две задужбине: Милана Марића у Београду, за школовање свршених правника у иностранству и „Марића и Рајевца” у Крагујевцу за васпитање сиротне занатлијске деце.

Мајка Алексина Јулка, била је пример домаћице, кућанице и раднице у Ужицу. Устајала је у 4 часа јутром, а легала доцкан у вече. Умрла је 1893. од запалења слепог црева. Била је јако милостива према сиротињи. О празницима је даровала сиротим душама: сир, масти, купуса, хлеба, кајкама, сланине, пршуте. У кући је била велика чистуница. Док је Милан Савић радио спољне послове, Јулка је водила кућну економију. Како су послови од забране босанске границе све горе ишли, тако да у Ужицу од 1880 до 1900 године није ни једна нова кућа подигнута, Јулка се старала да радом и штедњом изравна оскудицу и кућу одржи, па се неуморним напорима излагала слабости, немајући времена да себе пази. Са доласком маћехе у кући су послови застали, јер она није знала и умела радити, тећи, штедити, организовати и надзиравати посао. Каква је била пок. Јулка кућаница и домаћица, причали су стари Ужичани и Ужичанке са дивљењем, као и сви, који су у Савићевој кући бивали на раду. Др. А. Савић је од првих својих уштеда почео исплаћивати са братом Миливојем, очеве дугове. Кад је отац умро, и ако је маћеха имала право само на 1/3 ужитка имања, браћа Савићи су је пустили те је до краја живота, око 20 година, уживала сав приход имања, и ако су они све дугове очеве, пре и после смрти, исплатили, које је Милан Савић у браку са маћехом и њеном кривицом учинио.

У првом браку са Јулком Рајевац Милан Савић је имао четири сина и две кћери. Од синова два су умрла у раном детињству, а надживели родитеље Миливоје и Алекса. Брат Алексин Миливоје старији је био од Алексе само две године, но ипак је имао знатно духовног утицаја на свог млађег брата, ма да по школи само годину дана старији од Алексе, Миливоје је још у гимназији био вођа социјалистичког покрета у школи, па је и свог брата Алексу инспирисао социјалистичким духом.

Како су послови из године у годину ишли све горе, отац њихов имао је жељу да једног сина остави у радњи

да би је преузео по његовој смрти. Када је Миливоје положио матуру у ужичкој реалци, онда му отац предложи да остане у радњи, па ће га одмах оженити. На то ће Миливоје: „Добро, отац, а на чему имам да останем? На паза-

Миливоје М. Савић.

ру падне пазарним данима у пекарници 20—30 динара, у кафани то исто, а обичним данима 8—10— и 2—5 динара.” На то му је отац одговорио: „Право велиш, и немаш зашто да останеш, него иди са срећом, па теци срећу у свету!”

Тада Милан Савић, тим гестом, није могао помислити да ће његов син Миливоје, одрекавши се очеве пекарнице и кафане и одајући се даљим научним студијама после матуре једнога дана постати један од најученијих и најсавеснијих стручних чиновника предратне Србије и сада уједињене Краљевине Југославије! Кад му је син Миливоје 1894 године у јесен полазио на Велику Школу у Београду, онда му је рекао: „Сине, ако се што деси у политици, не улећи у прве редове!” То је било пред Чебинчеву аферу, а он је знао као пријатељ проте М. Ђурића да се нешто спрема, али није могао све младом сину поверити. Пред полазак Миливоје је тражио од оца да му набави сељачко одело, као што носе Златиборци, гуњ, копаран, црне пеленгире, тоздуке и опанке, па да тако иде на Велику Школу. Отац одговори: „Зашто сам те школовао? Док сам ја жив нећеш ми ићи у пеленгирима”, и није сину сељачко одело набавио. Кад је Миливоје био истеран за свагда са Велике Школе, због познатих ђачких демонстрација и избацивања са Велике Школе, проф. А. Ђорђевића, онда би Милан на питање познаника рекао: „И нека га, ала! му вера! Од сокола соколић!” или „Шта учини твој Миливоје, во Богу, брате? Шта ћеш сад да радиш?” „Мање ћу пити ракије и карте играти, па ћу га издржавати!” — одговори Милан на питање пок. М. Костића, који је пио ракију и играо карте, док Милан нити је какво пиће пио, нити карте играо. Тај одговор јако је увредио пашенога му Костића. По изгнању са Велике Школе Миливоје се упише у хемиско-технички отсек политехнике у Грацу, коју сврши 1898 године као инжињер хемије. У Грацу је живо и активно суделовао у социјалистичкој партији; ту је основао прво југословенско радничко друштво 1895; 1897 године оженио се својом једномишљеницом госпођицом Каупер, која је изучила историју и политичку економију на универзитету у Цириху. За време студија и по свршетку, упознао се са индустријом у Аустрији и Немачкој. У Талвиљу и Рајтлингену изучавао је бојење свиле, затим предење, ткање и бојење до 1902. године, мислећи да се настани у Ужицу за директора ткачке радионице. Од 1902—1910 провео је као царински хемичар у Београду на Сави, ушавши у царинску политику, при чему му је добро послужило, што је, уз свој

социјализам, студирао у Ужицу, Београду и Грацу националну економију. Није приступио ни једној партији, него се бавио својим послом, стављајући себи у задатак да помогне развоју радности у земљи. Израдио је још 1902 год. под вођством Саве Кукића првокласну царинску тарифу; затим „Именик робе“, „Коментар царинске тарифе“, „Регистар дрога и лекарија“. Учествовао је као експерт на чувеним трговинским преговорима са Аустроугарском 1905—1906 године. Године 1911. прелази из царинске у занатско индустријску политику и упознаје детаљно привреду Србије. Године 1913. изучава занате и индустрију у тек ослобођеној Јужној Србији, написавши књигу „Занати и индустрије у Јужној Србији“, „Производња кудеље у Врањском Округу“, „О Пољопривредној политици“, и 12 књига после рата „Наша индустрија и занати“, представља огроман рад најбољег познаваоца ових питања у нашој земљи. Још томе треба придодати припремљену за штампу „Коментар царинске тарифе“, стручњака. После 1919. г. постаје начелник индустриског одељења Министарства трговине и индустрије, а од 1930 је у пензији. За време рата служио је у пиротехници у Крагујевцу при изради муниције: био делегат за смештај 3000 наших инвалида у Француској, где је смештено 200 богатих пољопривредника инвалида у француске инвалидске пољопривредне школе; 700 инвалида у занатске и домаће индустријске школе; 1700 инвалида код сељака Француза по целој Француској, да науче начин рада француских сељака и разне специјалитете француске пољопривреде. При том родољубивом раду помагала га је његова супруга неуморно.

Ове податке изнесосмо да би се видела заједничка вредност за Србију и Отаџбину браће Савића, Алексе и Миливоја, и да су браћа целог живота, имали се рашта угледати један на другог и служити за пример и другима.

III.

Детињство и школовање

Алекса Савић рођен је у Ужицу 9. марта 1878 године. И поред оскудице и економске кризе свог родног краја, после окупације Босне од Аустроугарске, имао је у родитељској кући, која је била уз кафану и пекарницу, свега што треба, не пожелевши ништа и неосетивши оскудицу ни у чему. У детињству први духовни утицаји били су од сестре Милке, која је била 4 године старија и која је у III. разреду основне школе браћи читала Свето Писмо, те је Алекса постао јако побожан и постио све посте, па чак и оне, које родитељи нису постили. То се после под утицајем социјалистичких идеја делом изгубило, али је он ипак остао побожан и нарочито поштовао обичаје народне Славе и великих празника. Но, као и већина деце, и Алекса је још пре ступања у основну школу, из дугог времена и без забавишта, био немирко. Понеке од његових детињских „авантура” прибележили су му „домаћи историци” из куће и комшилукa. Као дете од пет година, у друштву са остaлом децом, хтео је у пространом дворишту једног суседа „реализовати” догађаје из „Чика Томине колибе”, направили су колибу, ухватили једног сељачког пса, везали га пред колибом и хранили га комшиским намирницама. Упозорени родитељи брзо растуре ту необичну насеобину. Како је Алекса био брз, побегне кући и сакрије се на тавану. Отац пак због своје тежине није могао одмах за њим, те је намењену му казну после неколико дана извршио. Други пут, Алекса са друговима из суседства нађе једну пловку на улици и однесе у своје двориште, где направи гнездо од сена и остави је да снесе јаје. На жалбу сопственика пловке отац Алексин скуп сву децу-учеснике и казни их. Поред својих синова, избије и Ратка Веселиновића и Рацу Радојкиног и Мишу Налбантиног и др. Кад су се деца плачући разбегла кућама, родитељи су се њихови сви захвалили оцу

Ацином, изузев Радојке која је протествовала зашто њено дете други да туче. Радојка је доживела да је син, кад је порастао, туче, док су сва остала деца постала добри људи! У то време био је обичај у Ужицу да сваки старији, ако нађе децу да чине што не треба, посаветује и припрети ба-тинама, јер се сматрало да деца, у интересу целог народа, треба да буду добра и да је сваки позван да децу, како сво-ју тако и туђу саветује и упућује на добро. Кад би се си-нови Милана Савића Миливоје и Алекса побили са шегр-тима и млађим калфама, онда би отац тукао и синове и ше-грте, тако, да су му синови извукли увек више казне, да не би заметали кавге.

Алекса је одрастао у кући радикалској, опозиционар-ској, где се живело поштено и радило неуморно, где се причало о српству, јунаштву и радикалном покрету, о еко-номном пропадању Ужица и кризи свих послова занатско-трговачких. Мешовита, али трезвена атмосфера сентимен-талности, националног идеализирања, личног прегаоштва у неповољним економским приликама, одсудне грађанске слободоумности и борбености у доба политичке реакције. Утицала је повољно на Алексу још од ратног школовања. И на дому и на улици и на игри и састанцима школске омла-дине, он је могао добити само трезвене и солидне утиске, који су повољно утицали на развитак његов. Учитељи и наставници деловали су повољно, јер је Ужице тада сма-трано за чиновнике у опште као забачено место, у које су слани слободоумнији школовани људи, било по казни, би-ло што су боља места заузимали они, који су протезирани од режима, а они пак, који су били мештани или из ужич-ког округа, нерадо су премештани у друге „мирне” градо-ве и села. Тако се могло десити да се у страсном партизан-ском метежу тадање политичке реакције кадкад слегне у Ужицу цвет наших слободоумнијих и национално прека-љених млађих и старијих трудбеника, на срећу и добро омладине и грађанства. Уз то још свежи утицај идеја Све-тозара Марковића и одсудно преовлађивање радикалне странке у целој Србији, учинили су да су тадање наше гим-назије, реалке, учитељске школе, богословија и Велика Школа постале огњиште и гнезда социјализма и национа-лизма. И Алекса је, за време свога школовања у ужичкој

реалци у вишим разредима примио социјалистичка убеђења и осећања, под утицајем свог брата Миливоја, који је тада у реалци био вођа тог покрета. Интересантно је и дивљења достојно, да су ти младићи били врло добри и одлични ученици у школи, па су опет, поред труда у школи, нашли времена и расположења да жудно читају социјалистичке књиге и брошуре. За Миливоја и Алексу зна се да су у то време гајили голубове и то у тој мери, да су од продаје истих, куповали књиге и школске и социјалистичке, које су служиле многим ђацима за њихово образовање, како се онда изражавало. Још се за Алексу зна да је, поред учења у школи, и поред социјалистичког образовања, стицао и показивао вољу за кућевне послове и домаћинство. У очевој кући је, у виду гимнастике, секао и цепао дрва, вадио и носио воду и друге послове, нити је се домаћег сличног рада стидио. Њему је вредном и разборитом ђаку остало времена да се у слободним часовима посвети и радњи и исту води, кад је отац другим послом заузет. н. пр. лечењем у бањи за време ферија. У кући је научио радити, тећи, чувати и штедити, коју је особину поступно усавршавао кроз цео живот. Тако је Алекса нешто школом, нешто изучавањем социјализма, делом радом на дому, већ врло рано у младости, постао објективни посматралац и сарадник своје околине и средине.

У његовим рукописима из тог доба остао је бележник „нотес“, на коме је његовом руком написано: „Бележник (La portefeuille) Ал. М. Савића, приправника матуре, бив. матуранта, техничара“, од чега је ово двоје последње забележено плајвазом, дакле бележник се односи само на време школовања у Ужицу и на технику у Београду. Бележник је кроз прожман социјализмом и изрекама славних научника оног и ранијег времена. Такви бележници, готово истог садржаја, били су давнашња мода у наше напредније омладине, још из шездесетих година XIX. века. Осетити потребу за „нотесом“ то је већ биши ступањ сазнања, а купити га, то је већ артикал потребе човека, убележавати научне изреке и важније ствари духовне природе у њему, означавало је већ прво доба образованог човека! Интересантно ће бити за познавање Алексиног духа оног времена

шта му се допадало из учених књига и шта је забележио у свој нотес, те наводимо неколико примера:

„Ако хоћеш срећу у животу, а ти не губи време”.

Франклин.

„Задуживати се, лудост је; јер се тиме даје другима власт над твојом слободом.”

Франклин.

„Слобода је моћ, која припада човеку да по својој вољи упражњава све своје способности; њој је правда *правило*, права других *граница*, природа *начело* и закон *заштитник*.”

Declaration des droits de l'Homme.

„Равноправност — то је најсавршенији појам, на коме се може основати друштвени поредак.”

Светозар Марковић.

„Демократско друштво је, по савременим појмовима, оно где народ издаје законе како да се управља народом и државом, где је дакле влада закона — влада самога народа.”

Светозар Марковић.

„Тиранину стати ногом за врат, довести га познанију права, то је дужност чојка најсветија!”

П. П. Његош.

„Мајка је на земљи једини Бог, према коме нема безбожника.”

Легуве.

„Дајте нам ваљаних матера, па ћу Вам избавити човечанско друштво.”

Ц. С. Миљ.

„Социјализам је израз чисто човечанских потреба, а никако класинских. Он дакле, ма да се јавља као теорија једне класе, опет не заступа класу, већ човечанство.”

Л. Пачу.

„Без економске једнакости не може бити ни правне.”

Светозар Марковић.

„Начело женске еманципације поникло је једино услед развитка морала — услед човекове тежње да сви буду срећни.”

Светозар Марковић.

„Политички односи и правни појмови рефлекс су одношаја економских.”

Драгиша Станојевић

„Сила је бабица, која помаже да се породи Старо друштво, кад се у њему зачело ново.”

Карло Маркс.

„Ништа не може да замени изгубљено здравље, ни богатство, ни васпитање, ни наука, ни религија.”

Мантегаца.

„За истинског реформатора нема ни вере, ни закона, ни државе, ни обичаја, који би били већи и светији од кригике наперене на добро човечанства.”

Спенсер.

„La France attaquée, n'aurait pas de plus ardents défenseurs que les socialistes du parti ouvrier.”

Guesde, Lafargne.

„Цело капиталистичко друштво оснива се на вишку вредности.”

Енгелс.

У истом бележнику, само у засебним одељцима, има и других забележака интересантних, ситних али карактери-

стичних, јер оне обележавају разне „делокруге” и „Послове” Алексине. На прво место су дакле већ наведене и сличне изреке разних писаца, које је млади реалац записао у циљу самообразовања и као социјалиста. После тога, у средини долазе записи француских речи, које одају ћака V—VII. разреда, дакле *школски рад*. Сад долази *његов рад у кући* и очевој радњи: „Тата ми је оставио 54 живих јагњади, 36 великих, 3 мале коже, дакле свега 39 кожа”. „Јагњади заклано (за пециво): четвртак 4, петак 5, субота 11 (пазарни дан)”. На једном листу пише: „Расход”: 3 динара Миливоју за ћонове (старијем брату), 12 динара Тадији кочијашу, 37 гроша за кајмак, шећер 1,20 дин. За четворо јагњади и јаре у суботу 59 гроша. За 2 овце 13 динара мање грош, за ситнице 3 дин.” Тако је заступао оца у радњи кад се отац лечио у бањи. Друге белешке имају такође особито обележје, по томе шта је Алекса сматрао да треба забележити, н. пр. 4/X. (сигурно 1895) уписах се у „Побратимство” — „20/IV. мерих се и бејак тежак 71 кило.” „Од ујака (Васа Рајевац из Крагујевца) 40 динара за шестар — октобар 30, новембар 30.” „Дела, која су остала на прочитању: Андро Станић”. I) од Чернишевског”. „28. марта послах 3 форинта у Париз за Алманах.”

Тако је време школовања у ужичкој реалци од 1888 до 1895 године прошло у школском раду, у помагању при кућевним пословима на дому и у социјалистичкој пропаганди и самообразовању. У сва три правца Алекса је показао примерну вредноћу, разборитост и истрајност. Испит зрелости је положио од 1—10 јуна 1895 године и добио оцене: српски језик с литературом, француски језик и математика и физика с хемијом *одлично*, јестаственица, историја народна и општа са земљописом и цртање свих врста *врло добар* и нацртана геометрија *добар*. Владање му је оцењено као *примерно*. Чланови испитног одбора су били наставници: Милош Давидовић, Живко Петровић, Милан Вељковић, Миша Петровић, Светозар Мојковић, Ник. Теофановић, Урош Кубуровић, Милутин Кутлешић и Ст. Мацура.

Са одличном сведоцбом матуре, озбиљан младић у 18-ој години, Алекса је се имао размислити и одлучити у коме ће правцу продужити школовање на Универзитету. Још пре испита зрелости мислио је на природне науке и медицину.

За медицину је требало тада ићи у иностранство и коштало је скупо; за државну штипендију је требала режимска проекција, која му је као социјалисти из радикалане породице недостајала. И за медицину и за природне науке требало је латински језик. Зато се Алекса, не са особитом вољом, већ по сили околности, упише с јесени 1895 године на технички факултет тадање Велике Школе, која је имала све факултете сем медицинског. У првом семестру је уписао математику код Др. Ђоке Петковића, физику код проф. Др. Марка Лека, хигијену код Др. М. Ј. Батута и приправно цртање код г. Ђ. Миловановића.

Из његовог бележника види се да је његово лично издржавање у Београду тада било скромно. Стан је узео у Кондиној улици 8. октобра 1895. по цени „15 динара месечно без прања рубља.” Имао је рачун код Мила Антонијевића и примио 2. новембра 1895 године 27 динара, свега 30, али му је 3 динара „опсиговано” за ланац. „Остатак дужан за сат 7 динара.” То је било месечно. Но види се такође да га је ујак из Крагујевца помагао са 30 динара месечно, а купио му и „шестар”. То је било свега 60 динара месечно. У забелешци од 10. октобра 1895. стоји: „Дадох Р. Аврамовићу (Ранисаву) 6 динара, остало још 2 динара, што је изгледало као његов дуг.

Но из особитих извора, познато је да је Алексино бављење на техничком факултету у Београду било привремено и да је он стално мислио на медицину, коју је желео и имао наклоности да изучава, ма где у иностранству. Из докумената се зна да је 30. априла 1896. положио приватни испит из латинског (врло добар) и грчког језика (добар) у II. београдској гимназији, што му је тада требало за упис на медицински факултет, као услов пријема. О томе сведочи и један кратак, али леп и топал другарски напис г. Недељка Кошанина, проф. београдског универзитета, који је 1895—1896 године студирао заједно са Алексом на Великој Школи; у тим „успоменама из школовања у Београду” пише г. проф. Н. Кошанин:

„Друговали смо на Великој Школи у Београду, у којој је Алекса провео једну годину пре одласка на медицину у Грац, 1895/96. Али те године нисмо се готово растајали, Становали смо заједно, били на истој групи предмета на

философском факултету и састајали се сваког дана на заједничким часовима. Тако се наше узгредно познанство из ниже гимназије и за време мојег кратког школовања у Ужицу претворило на универзитету у право другарство. Алекса је доиста имао све одлике доброг друга. Био је несебичан и незлобан, доброг срца, искрен и честит, ведар, широкосгруд, велики оптимиста и увек добро расположен. У наше друштво уносио је живост и веселост својом лепом појавом, ведрим темпераментом и пријатним причањем, у којему је имало увек и шале.”

„У Београду су нас зближила још и исти политички погледи и једнаке тежње. Били смо у идејама социјализма Светозара Марковића, па смо сматрали под тадањим приликама да је политички рад у тим идејама могућан само независном човеку. У државној служби, на коју бисмо били једино упућени после школовања, социјализам би био наша најслабија квалификација. Пошто ни техника тада није пружала ван државне службе сигурну и независну egzистенцију, све смо наде полагали на студирање медицине у иностранству, јер тога факултета није било на Великој Школи. У тим жељама неки од нас уписивали су се на групу природних наука, као најближу медицину, рачунајући на случај, па да ће се најзад наћи нека могућност за студије на страни. Зато смо обојица своје студије на Великој Школи сматрали као привремене. За Алексу оне су то и биле. У ствари Алекса је имао врло развијено интересовање за природне науке, које је медицинским студијама његовим потпуно задовољено.”

„И ако је дошао из Ужица, из познате социјалистичке ђачке средине тога времена, Алекса је био политички врло умерен. Очевидно његовој природи нису одговарале живе политичке препирке, нити пропагандистички рад међу радикалима. Напротив био је више наклоњен патријархалном реду ствари, па је његова социјалистичка револуционарност прешла временом у националну. У овом правцу је нарочито одлучивала југославенска студентска средина у Грацу. Поред осталих момената, који су га подстицали на такав национални рад, ваља знати да је Алекса у почетку своје лекарске праксе доспео у Топлицу, насељену брђанима из Црне Горе и старе Рашке, и да су у тој средини

до потпуности нашле израза све драгоцене особине овог ретког народног лекара. Алекса је волео јуначку и патријархалну Топлицу више него Ужице, из којег је понео клицу ове љубави. За Топлицу је дао све, што је могао дати и имао је и коме дати. Јер она топла љубав, којом је Прокупље примило хладно тело Алексино, не заслужује се и не рађа се лако."

Живећи скромно, али задовољно и пријатно, општећи са друговима, добрим по души, карактеру и убеђењима, учећи природне науке и ако је био техничар, бавећи се социјалистичким студијама за време тадање млаке реакције, кад је жар националне политике тек тињао под приметним слојем режимског пепела — провео је Алекса у Београду своју прву годину на техничком факултету и то баш ону, у којој је одржан онај грандиозни радикални митинг на Топчидерском брду, о коме је европска штампа тада писала с дивљењем, као о Великој Скупштини српског народа.

Вративши се кући у Ужице о ферију, он је најзад после дугих преговора и општег заузимања, уз велике препреке, као одличан ђак, вредан и даровит, успео да буде изабран од среске скупштине за питомца среза ужичког за изучавање медицинских наука. Жарка жеља да постане лекар најзад је била стварно ближе свом остварењу. Тада је у ужичком округу, са његових 5 срезова, срески лекар био реткост; обично је дужност среских лекара вршио окружни физикус, што је у том планинском крају било врло тешко и нарочито зими непостижно. Народ у маси насељен у раштрканим планинским селима, био је управо без лекара; боловало се и умирало, а није се лечило; ко се није поуздао у Бога, тај је пао на милост и немилост надрилекара и бабама у руке. Наш је народ остављен себи, поступно се и сам уверавао да му треба школовати нарочите питомце за лекаре. Тај користан обичај уведен је у више срезова у Србији, још од седамдесетих година прошлог века. Тако је и Алекса већ у 1901 години ступио у службу народа као његов питомац.

Но поставши срески питомац за медицину и имајући већ уговор са срезом о томе, пред младог медецинара иста ви се једна елементарна препрека, која га у мало није главне стала. Он се разболе код куће у Ужицу од трбушног ти-

фуса. На који начин се Алекса инфицирао тифусним бактеријама не зна се, но тада је, па и данас, било у Ужицу сваког лета и ране јесени побољевања од тифуса. Истина, варош је имала добрих извора и добре планинске воде, али је утврђено да спроводне цеви (дрвене) нису увек биле непропустљиве и солидне; сем тога многи извори нису вођени до чесме дубоко у земљи, него делимично врло плитко. Такође нису понеке водоводне цеви довољно биле заштићене од нужника и остале нечистоће. Све то могло је бити узрок загађења пијаће воде. А кад се болест у једној или другој кући појавила, изолација је вероватно била овлашћена, па је контакт могао ширити заразу. Но узрок преноса болести могао је бити и млеком, намирницама и др. Било како му драго, тек Алекса падне у постељу од тешке тифусне инфекције, баш пред сам полазак у Грац ради изучавања медицине. Инфекција је била врло јака и Алекса се једва извукао из животне опасности. Доцније се још вајкао да су му ти дани боловања најгорчији у целом животу, јер је том болешћу био привремено раздвојен од идеала-студије медицине у Грацу!

Једва мало опорављен после боловања, Алекса још као реконвалесцент, приспе у Грац тек крајем новембра 1896, кад је упис на тамошњем универзитету већ давно био завршен. Он се морао молбом од 1. децембра 1896. год. обратити Универзитетском Савету за одобрење накнадног уписа, што му је већ 4-ог истог месеца дозвољено. У оно време (1896) градачки медицински факултет имао је професоре и клиничаре првокласног ранга. У осталом Грац је важио увек у медицинском погледу као прва и, може се рећи, достојна филијала чувене бечке медицинске школе. Довољно је само навести имена тадањих медицинских професора у Грацу: Крауз, Николадони, Ростхорн, Антон, Етингер, Хол, Роget, Ешерих, Димер, Клемансијевић, Јариш и др. Они су готово сви били ученици славних научника бечке медицинске школе. Интерниста Крауз био је дуго време асистент чувеног проф. Бамбергера у Бечу, који је у своје време важио као највештији дијагностичар болести срца и плућа у Европи. Крауз је после изабран примом-локом за катедру интерне медицине у Берлину, где је и сада. *Николадони*, проф. хирургије, био је некад асистент код Билрота.

Ростхорн, прво демонстратор анатомије код Толдта, после оператер у Белрота и асистент проф. Шауте у Бечу за прималство и гинекологију, па као такав за исту катедру изабран у Грацу; најзад је Ростхорн позван у Беч да замени Рудолфа Хробака, као практичара у гинекологији и акушерству од светског гласа. Физиолог *Ролет* био је достојни ученик Брикеов; *Етингер* изишао из школе Рокитанског такође у Бечу. *Ешерих* је после из Граца изабран за професора дечијих болести на место старог Шиличара проф. Видерхофера, бечког медицин. факултета. Тако је често служила градачка медицинска школа младим и темељно образованим научницима бечке школе само као етапа за прелаз у велике центре науке и првокласне универзитете.

У таквој солидној школи Алекса је могао само темељно, и што је главно, практички изучити медицину, што је својом вредноћом и бистрином и постигао врло успешно, нарочито у клиничким предметима. Интересантно је и карактеристично, мада ситница, да је још у лето IV-те године студија имао практични курс за вакцинацију код проф. Етериха. А по навршетку апсолуторијума (10 семестра) уписао је још као необавезне, али врло важне курсеве и практичне радове у лабораторијама дијагностику, патолошку микроскопију, бактериолошко испитивање, практичну дијагностику дечијих болести, лекарску технику, зубну технику и др., што му је поред рада на клиникама и полагања клиничних предмета, било главно занимање у последњој години бављења у Грацу. Из свега се види да се озбиљно спремао и нарочито обраћао пажњу на спрему за практични реални живот реског лекара.

За све време медицинских студија, вероватно услед прележаног тифуса у Ужицу 1896. и једног запаљења плућне марамце, Алекса је био махом нежног здравља, ма да је уредно живео. Дуго се није могао потпуно опоравити, па је то утицало и на ток његових студија, нарочито прве 3 године; чак је и уображавао да је озбиљно болестан. Но већ последње две године у Грацу пошло је на боље и то се примећивало на његовој живахности и борбености. Коначни позитивни преокрет у његовом здрављу и снази настао је тек у Прокупљу на раду и путовању по срезу.

Но у градачкој средини осећао се он ипак удобно и

пријатно; ту му је био на техничко-хемијским студијама и брат Миливоје, кога је Алекса много волео и ценио, па и помагао, док је од среза добијао стипендију. Само је Миливоје у то време био много борбенији у практичној политици као социјалиста и организатор. Од његових земљака дошао је убрзо иза Алексе у Грац из Минхена и уписао се на медицину јануара 1897 Станоје Пантовић, познати оператор у Београду и шеф сопственог Санаторијума. Поред њих тројице Ужичана, у том колу интимних другова били су и медицинари: Радивоје Раденковић (сада обласни сатитетски референт подунавске области) и Михајло Дуњић (сада управник шабачке болнице). Једна успела фотографија из тога доба приказује их врло верно у квартету. Сви су били примерни ђаци и веома озбиљни млади људи. Истина, кадкад су, враћајући се после обеда од „Шимела“, (гостионица код Белца), својим звонким, гласним смехом и веселом шалом (коју је обично заметао Алекса) забављали пролазнике и многи се прозор отварао да би се уживало и насмејало у том веселом и безбрижном походу наших медицинара!

Његов земљак, и ако различит од Алексе у политичко-партијском смислу, г. Др. Станоје Пантовић истиче Алексине особине као човека и јавног раденика: „Он је — вели г. Пантовић — имао феноменално памћење личности и догађаја и по имену и по свему. Био је изврстан козер и имитатор за причу. Поједине своје професоре у Грацу и друга лица, умео је тако имитовати, да смо мислили да имамо пред собом оригинале. Немачки је изврсно знао, како литерарно, тако и штајерски дијалект. Јако је волео слободну природу и ми смо често заједнички правили излете у околину Граца и даље, нарочито о Божићу, Ускрсу и о фебрију, па смо тамо и становали више дана, нарочито у Санкт Мајарну, Рупрехту и др. Био сам у гимнастичком друштву, а Алекса је волео веслање, док је у Ужицу радио гимнастику и радо се бавио пливањем. Он је био веран и пријатан друг, помирљиве природе. Разликовао се видно од брата и свих другова углађеним понашањем; имало је у његовој природи доста дипломатског такта у свима односима. Увек је имао круг својих обожавалица и то му је годило — привлачио је људе. Другови су му шаљиво говорили:

да су то његови поданици. Чак и у немачким круговима у Грацу био је јако запажен и цењен, од његових студената и других лица. Али није био кицош као што би се могло мислити. Једном му је ветар у Грацу однео шешир и прегазила кола, но он се није женирао да га и даље тако носи. Михајло Дуњић га је дирнуо зато, шалећи се, но Алекса је лаконски одговорио: „Ја освајам и оваквим шеширом!“ У политици је био приступачан и помирљив, слично пок. Др. Павлу Јевтићу, па је имао коректне и пријатељске односе са људима свих странака. Алекса, збиља, није имао никаквих мана.”

IV. Лекар

По свршетку студија у Грацу (23. априла 1903) са дипломом доктора целокупног лекарства, Савић долази у Србију. Да би могао ступити у државну службу морао је прво одслужити свој војнички рок. У стални кадар уписан је 9. јуна 1903. као редов дринске болничарске чете у Ваљеву, и ако је био већ свршени лекар. У личном опису исправе о служби у кадру стоји: висок: 1.87 см., обим груди 89 см., косе црне, очију плавих, бркова великих, развијен добро." Он је радио као редов у ваљевској сталној војној болници, а после 8 година (1912) у балканском и затим у светском рату (1914—1918) био несумњиво и стварно један од најбољих и највреднијих војних лекара оперативне српске војске. Доцније у животу Алекса је често причао како му је рад на војном року, као редову у ваљевској војној болници био изврсна војно-санитетска школа за његов доцнији рад у миру и рату као резервном санитетском официру.

После одслужења војног рока требао је да постане срески лекар и иде у срез, где га тадање санитетско одељење Министарства унутрашњих дела одреди. Но он са пуно разлога остаје још шест месеци у Београду и практички изучава акушерство и гинекологију у породичном одељењу опште државне болнице, чији је шеф тада био пок. Јован Јовановић. У народу тада није било ни једне бабице на селу. Алекса је знао већ унапред до детаља обавезе и одговорности које лекар преузима на себе улазећи у народ. Зато је имао право што је остао то пола године у Београду у специјалној болници и брижљиво практично изучио ту грану медицине, да би у забаченим планинским крајевима Србије, где га буду одредили, могао да у тешким случајевима укаже стручну лекарску помоћ породиљама. Међутим ти тешки случајеви, зна се, најболније су место у санитет-

ској служби на селу; онда у оно време ретке су биле специјалисте лекари за ту страну оперативне медицине.

Среских лекара (1904) није било у свима срезовима. Зато су поједини срески лекари морали вршити службу у по 2, кадгод и 3 среза; тај случај био је и са окружним физикусима, који су такође кадкад морали вршити и дужност среског лекара. Служба лекарска у брдовитим окрузима и срезовима била је још тешка и напорна, нарочито зими, у рано пролеће и позну јесен.

Указом од 15. септембра 1904 год. постављен је Савић за лекара среза прокупачког у тада пограничном округу топличком, са седиштем у окружној вароши Прокупљу. Тај округ са својим срезовима и окружном вароши, није онда важио као погодно место за лекара у материјалном погледу. Но то није у ствари баш тачно. Наш народ примао је и прима лекара оберучке и награђује га до крајње могућности, само ако је лекар добар, карактеран и заузимљив човек. То ће посведочити срески лекари из онога доба, који су још живи, и који су раније, пре 1903. год, услед партиског гоњења били често премештани у брдовите и сиротне срезове, па су свуда примани најтоплије, што је сигурно и данас случај; имало се довољно да се и пристојно живи и уштеди. То потврђује и дуги остатак Алексин у топличком крају. Својом вредношћу и прегалаштвом, ма да у једном насељеничком планинском крају, он је стизао свуда и на време, када је као лекар службено упућиван или зван. Тако је топлички крај дотле мало упућен и навикнут на лекара, добио у Др. А. Савићу лекара, коме је радо ишао и кога је лако могао наћи у свако доба.

Дошавши у јесен у Прокупље 1904. године, он је имао пред собом зимњу лекарску кампању. Лекари знају шта то значи, па још у планинском крају; епидемије заразних болести, секције (врло честе на тадањој турској граници, а и иначе), повреде у међусобној свађи сељака, зимске сезонске акутне болести, па онда читав низ погоршања хроничних болести — све то дало је младоме лекару издашне прилике да се са тереном и народом упозна.

О почетку и првим годинама лекарске службе у топличком крају пок. Алексе, дао је г. Жарко Чајкановић, тада окружни шумар, сада виши инспектор Министарства шума

и руда, његов ондашњи интимни друг и сапутник, следећи топли другарски напис. Имало је много чега сличног код њих двојице у погледу вредноће, савесности у служби и прегаоштву за опште добро:

„Године 1904. беше у Прокупљу од лекара једини пок. Др. Д. Мицић као окружни физикус и управник мале неу-гледне болнице, чија је пракса била ограничена само на варош. Ацин долазак те године био је догађај за село у овим планинским, тада пограничним крајевима, јер су тада у Србији били лекари тако ретки, да је на местима један срески лекар вршио службу у 2, 3, па и 4 политичка среза. Он је био одређен за срезове прокупачки и добрички. И ако је тај огромни простор испресецао огромним брдима и дубодолинама, без путева, где наш народ од здравствених фактора једино дању удише свеж ваздух. Ипак је Др. Савић, као млад лекар, чим је на дужност стигао, организовао санитетску службу, у колико је то било могуће, до крајњих граница. Ја сам са њим друговао и били смо не-раздвојни. Кадгод би нас служба упућивала у истом прав-цу, путовали смо заједно. То је бивало врло често, пошто је и Аца као лекар морао залазити у најудаљеније шумо-вите крајеве, у близини турске тадање границе, због ору-жаних сукоба са Арнаутима пљачкашима, који тада прела-жаху границу, па је увек бивало мртвих, које је ваљало секцирати.”

„Најосетљивији је био при сузбијању заразних боле-сти. Чим би му неко доставио појаву истих, одмах би кре-нуо на пут, не сачекавши званичан извештај и не питају-ћи где.”

„Природан, искрен, великодушан и приступачан, задо-бијао је људе где год би пролазио. Исте зиме 1904. године доставе му да владају велике богиње у засеоку Прологу. Случајно поћемо заједно. Пут је био тежак, испресецао по-лузамрзнутим планинским потоцима, а време хладно, но ми смо врло мало тога осетили као млади и весели људи и ако смо путовали од јутра до мрака. Пролом беше најудаљени-ји кутак среза на домаку турске границе. Три дана колико је ту боравио, Аца се није смиривао. Спавали смо на слами, у „кући”, како сељаци називају претсобље поред отвореног огњишта. — Једно јутро бану у кућу, где смо били, једна

старица из фамилије Џиновића, уплакана, бришући сузе руком, приђе да се поздрави с нама. И недајући руку, Аца је пресече: „Која невоља стара, да ти није ко умро?” „Е, мој синко, боље да је и умро освећен као покојни Саватије (њен муж, који је погинуо од Арнаута убивши двојицу), а овако Бог зна! — јецајући и бришући очи обема рукама продужи: „Ево, ово је пети дан, како ми Стеван занеможе и ништа не прима у себе, па ако што и прими, враћа на уста. Тешко мени кукавици! Помагајте, браћо, кумим вас Богом и спасавајте ми јединца!” — Аца се одмах диже и пође са старицом до болесника. Собица мала, мрачна, прегрејана, загушљива, облепљена блатом с једним прозорчетом, затвореним новином место стакла. У дну собе, до пећи, лежаше Стеван на поцепаној поњави, простртој по утабаној земљи, која замењиваше патос. Доктор га дуже прегледаше и најзад констатова да му је црево завезано. „Не плачи, мајко, твој ће се Стеван излечити, само га мораш однети у Ниш.” „Е, мој господине, какав црни Ниш! А бога ми, не могу га пренети ни до Товрљана. Од храниоца имам ево овог Стевана и једну кравицу са телетом. Е, мој синко, а ће су ми паре за тај пут?” Савић прекиде овај разговор и одмах нареди пандуру да погоди једна кола у „механама” (ту се спустио војвода Пећанац из аероплана 1916. године) за пренос болесника до Прокупља. Кроз пола сата била су кола ту. Натоваре Стевана, старица закључа кућу и овај скромни спровод крене се уз пратњу наших жеља за сретним путем и мајчиних уздаха. Аца је платио кола, дао писмо за Сокола фијакеристу, који је у Прокупљу и Нишу био чувен због маните брзине и јурења коња, и наложио му да Стевана преда г. Др. Мих. Петровићу, тада чувеном нишком оператору, сада санитетском ђенералу у Београду. По срећно извршеној операцији, Стеван се после месец дана вратио пешице у Пролом.”

„Тако је Др. Савић почео и служио као верни народни лекар, вршећи истинску службу, а како је завршио, казивале су нам сузе и јецања хиљада топличког народа. Народ је сав изашао да свог Савића испрати до вечне куће, од њега изабране, међу оним истим боровима, које је Алекса некад сам засађивао и неговао на оголелом „Хисару”, испод Југ-

Богдановог града, и чијем се зеленилу увек радовао као мало дете.”

За познавање и оцену Савићевог рада као среског лекара и образованог човека имају особиту важност податци, које је пружио о њему г. Драгутин Симић, велики жупан у пензији, који је од 1908—1912. године био начелник округа топличког, познат као угледан, спреман и савестан виши чиновник предратне Србије:

„Највећи део свог лекарског службовања провео је као лекар у округу ужичком. Прво, као лекар среза прокупачког све до мобилизације 1912. године, а после ослобођења и као окружни физикус. Од 1908—1912 године био сам окружни начелник у Прокупљу. Најјачу импресију од свих тадањих чиновника у округу, учинио је на мене пок. Алекса. Његова спољашност и интелигенција биле су довољне да свакога на први мах задобију. Стасит, млад и здрав, бистрог погледа и увек лепо расположен, освајао је брзо околину и свет у коме је живео и радио. И ако га дотле нисам познавао, а много старији од њега по годинама, стекао сам уверење да осваја по свима својим особинама од обичних лекара и чиновника. Доброг домаћег васпитања, јаког карактера, а према исправнима искрен. Због тих одлика јако сам га заволео, те смо у брзо постали интимни другови и пријатељи.”

„Како је у то време санитет био у саставу полиције, јер је постојало само санитетско одељење Министарства унутрашњих дела, то је и наш службени однос био тесно везан. Топлички округ од три села имао је тада три среска лекара и окружног физикуса. Физикус и лекари срезова прокупачког и добричког били су са седиштем у Прокупљу као окружном месту, а трећи лекар био је у Куршумлији за срез косанички. Пок. Алекса имао је срез прокупачки, највећи, по територији готово половину округа, а и по насељености, па му је и делокруг био најобилнији. Окружни физикус са своја два среска лекара сачињавао је тада неку врсту окружног санитетског савета при начелству. По тадањем закону о уређењу округа и срезова окружни начелник је био претставник владе у округу, а поглавито свог ресорног Министра, под чијом је управом био и санитет, те сам имао и дужност да водим бригу и старање о здравственом стању

народа у свом округу. Наравно, да сам се у погледу санитарних питања увек морао ослонити на поменути стручни савет лекара.”

„Слободно смем рећи да ме је пок. Алекса у томе послу највише помагао. Није било седнице, у којој је он био отсутан. Његови стручни савети увек су ми били драгоцени. Његови предлози о мерама, које треба предузети за побољшање здравља у народу, били су вазда одмах примани и по њима су се издавала упуства и наређења. Нарочито треба истаћи, да је пок. Алекса много полагао и делао на хигијенске услове, које треба по сваку цену створити, као превентивне санитарске мере да се узроци побољевања у народу отклоне или одржи и заштити здравље.”

„Алекса није био у томе само саветодавац него и иницијатор и извршилац. Увек готов да се сав ангажује за свој позив, није жалио ни труда ни времена, не водећи рачуна о напорима, које треба учинити око извођења потребних санитарских мера, па ни о својим личним интересима, што није тако чест пример. Имао сам прилике да га у томе огледам; нарочито за време епидемије код деце (дифтерија, шарлах и др.) Бивало је много случајева да га позovem у невреме, с вечери или ноћу, при хладном зимњем или кишном јесењем времену, и да га ангажујем за путовање по срезу или округу ради указивања брзе лекарске помоћи. Оног часа је био одмах готов да изврши наређење са пуно воље и прецизности и ако сам га често опомињао да иде по дану, сутра. Јер било је места удаљених по неколико сати, где се није могло доћи ни колима, ни јашући, већ пешице. И ако је био тада млад лекар, брзо је због такве особине стекао симпатије и поверење народа, коме је предано и одушевљено служио. Сећам се да је више пута одболевао због марљивости и енергије, које је уносио у свој лекарски позив. Искрено да речем, ретко сам сусретао у животу лекара и чиновника са толико воље и љубави за свој позив; Алекса је у томе чинио светао изузетак.”

„Но он није био такав само као лекар. И у другим јавним, опште корисним и патриотским пословима био је вредан и неуморан. Народна одбрана би могла о томе дати драгоцене податке, колико је Алекса чинио услуга свима онима, који су тада као народни борци и јунаци, са само-

прегоревањем, прелазили границу на Косово и у свима правцима у Јужну Србију и Македонију. Њему су се сви обраћали и он је тада напуштао све да би што више помогао националну идеју, коју је као Србин и родољуб стављао изнад свега и свакога.”

„Округ топлички је знатно насељен Црногорцима, а нарочито тада гранични срез косанички, а потом и прокупачки. Нема једног Црногорца, који Алексу није волео и поштовао више од свију, јер их је толико задужио и као лекар и као добар патриота. Помагао их је и својим личним материјалним сретствима, управо се може рећи да је са њима делио и свој залогај.”

„Исто је тако показивао пуно воље и енергије и за уређење Прокупља и околине. Тада је постојало организовано друштво од грађана за ту цел, чији је члан Управе био и пск. Алекса. Његовим заузимањем отпочела је регулација вароши и неколико улица кацдрмисано, па су и врло лепи тротоари начињени, што је тада била реткост и у већим нашим градовима. Сем тога је тада и непосредна околина пошумљена четинарима. Залеђе Прокупља које се пружа целом дужином вароши пошумљено је као и брдо Хисар уз само Прокупље, које опасује река Топлица. Засађено је тада око 40000 четинара, донесених са Карпата. На том послу Алекса је имао највећих заслуга, а није жалио труда да лично сваког дана обиђе брда и надзирава правилност рада, што му је служило на част и доносило признање суграђана.”

„Исто тако има његових заслуга око подизања чесама на путевима у округу. А у последње време бавио се питањем водовода за варош Прокупље, приводећи га крају и извршењу.”

„Алекса је доиста био редак пример данашње генерације, необични прегаоц и трудбеник за опште добро, савесан лекар и чиновник, узорити грађанин и родољуб и ми, који смо га добро познавали и волели од срца, пожелели би само да његово име остане вечито забележено у аналима за потоње генерације, а његов живот и рад буду пример љубави и пожртвовања за народ.”

Досељенике, нарочито Црногорце, лечио је у прво време бесплатно, док нису мало побољшали своје материјално стање и сами изјавили да не желе да их више бесплатно ле-

чи, него да плате. Било је доста случајева у његовој пракси да је, поред бесплатног прегледа, дао новац болеснику за лекове.

По ма каквом времену, лети и зими, ишао је дању и ноћу, по потреби лекарској, по округу, обично на коњу, праћен једним жандармом. Но зими, кад се у томе крају појављују чопори курјака, ишао је у пратњи 3—4 човека. Иначе доцније кад је набавио своја кола, возио се колима докле се може, а после би узјахао једнога коња и продужио даље. Нема готово ни једног села у топличком округу, где он није био по више пута. То обилагање округа, по лекарском послу, дало му је довољно могућности да се упозна са приликама и животом сељака и да упозна огроман број људи у Топлици.

Било је случајева у његовој пракси и путовању да је наилазио на трагове курјака у снегу који су својим пролазом правили читаву улицу и слушао урликање тог чопора на удаљености од пола сата. Често би га сељаци, кад се враћао ноћу, саветовали да преноћи у селу, да не иде, јер ће га курјаци појести или вода однети, али се он увек поуздао у себе, у своје оружје и пратиоца. Једном кад није послушао савет сељака да преноћи у селу, него је хитао у Прокупље због тешких болесника, чуло се у близини, кроз шуму, урликање курјака. Стигнувши до кола, која су га чекала, примети да му се затварач пушке замрзнуо, те да су га курјаци напали морао би страдати, јер се смрзнутом пушком не би могао одбранити.

Био је добар стрелац, за причу. Како је увек носио брзометку, ноћу преко крила у колима, а дању иза леђа, могао је и убијао је дивљу мачку и веверицу на дрвету, гађајући са кола. То је стварало респект код сељака, који су говорили да Др. Савића није лако ни у заседи чекати, јер, ако не би од прве пушке из заседе погинуо, он би смртно погодио онога, који би га напао. Био је случај да су га неки људи пресрели ноћу и ухватили коња за узду и викнули: стој! а он, опсовавши их, потегао корбач на њих, рекавши: зар наше среског лекара да нападнеш? Они се тргоше и пропустише, изјавивши да нису чекали њега, већ једног трговца. Један ухваћен хајдук причао је, да је поред његове заседе једном прошао Др. Савић; хајдук га је хтео ословити, али

се уздржао, јер је доктор носио карабин у обе руке, спреман на паљбу. „Помислим, причаше хајдук, ако доктора ословим, он ће ме гађати, па бих и ја могао пуцати, те би погинули или ја или он, или обојица!” Место где је хајдук био, било је близу турске границе, у густој шуми, те се морало ићи са оружјем, спремним за одбрану и паљбу.

При секцији леша једног Муслимана Арнаутина, на српско-турској граници, он учини, према медицинском правилу, на трбуху леша зарез у виду крста, као проступ секције. Арнаути су то сматрали као покршћење свога једноверца. Секцирајући даље, он чује трубу на узбуну у оближњем арнаутском селу, па запита нашег буљубашу: шта је то? Овај одговори: „Докторе, Арнаути се спремају да те убију, јер си мртваца претворио у Хришћанина,” — па му је саветовао да се, одмах по секцији, са извесним бројем војника повуче. Потом Буљубаша поседне границу и сигналом позове у помоћ оближње стражаре са караула и избегне напад Арнаута, док се Савић повлачио са оружаном пратњом ка Прокупљу. Други пут је доктор, секцирајући леш Арнаутина, направио на трбуху полумесец, те је био похваљен од Арнаута! Таквих секција било је често на граници, и лекари који су служили у срезovima на граници српско-бугарској, добро памте са каквим се тешкоћама то радило; обично се искупи маса Арнаута, неповерљивих и непријатељски расположених, па оштро и попреко мере погледима шта се ради. Није био редак случај да је било пограничних чарки и сукоба пре секције и после секције. Обично је присуствовао и турски лекар, у виду међународне комисије. Каткад, па и често, наш и њихов лекар нису се сложили, н. пр. у случају питања да ли је убијени према карактеру ране, на месту убијен, где је нађен, или је могао учинити још неколико корака непосредно после повреде, па пао, или је мртав преношен да би се заметао траг, што је наравно било од великог судско-лекарског значаја да би се знало: да ли је лице убијено на нашем или турском земљишту. Каткад је било крупне дискусије, уз кивне гестове Арнаута. Мора се признати да је турски официр често бивао тактичан и имао манире европске. Наравно такође и наш. Кад се лекари не сложе, онда протоколи секције иду чак у Цариград ради суперарбитраже. Отуда је обично до-

бијао српски лекар сатисфакцију. Но било је и других „интересантности” из тог рада и доба. Обично се знало ког ће дана тачно опет бити нека секција; вероватно је и турски лекар познавао ту „периодичност” у арнаутском крају преко свог пограничног официра. Нека врста крвне освете на граничној линији. Међутим, како су се изменила времена! Сад су ти, онда крвни непријатељи наши, умирени и вредни наши грађани и бирачи, па по неки и народни претставници. И за Др. Савића, кад је постао Министар народног здравља, тадање успомене су се пријатно освежиле, кад су по неки пут бирачи из призренског округа, у арнаутском оделу, испуњавали ходнике Министарства народног здравља, да би лично поднели *своме* народном посланику и министру Др. Савићу какву молбу или жалбу!

Граница турска онда је била опасна и због преноса инфективних болести. Једном пређе преко границе једна циганска покретна колонија, заражена великим богињама (*variola*). Доктор Савић пожури на лице места и те Цигане изолира у једну кућу, снабде их са довољно брашна, пасуља и пастрме и нареди сељацима да мотре на Цигане, да нико не сме изаћи из куће, објаснивши да ако их пусте да излазе, онда ће се цело село заразити и многи помрети. Пошто су Цигани прележали богиње, они једном, приликом визите докторове, (који их је често обилазио) затраже од њега да их пусти, јер су оздравили. Како по лекарском пропису није био истекао рок њиховом карантину, то их он није ни пустио, већ их и даље задржао. Кад је то рекао Циганима, једна нервозна Циганка, незнајући какву лудост чини, потегне бакрачем да удари у чело Др. Савића, коју он корбачем спречи и одбрани се. То приметите сељаци, те се заподене читава борба између сељака и Цигана, где науче Цигане како се власти поштују.

Сузбијању акутних заразних болести у народу, које се, мање више, појављују кроз сва четири годишња времена, нарочито зими, обраћао је Др. Савић особиту пажњу, јер је, као темељно образовани лекар, а при том добар човек и родољуб, знао колико оне у корену подсецају народну снагу и тамане нарочито децу и омладину. Нарочито у планинским, сиротним и забаченим граничним крајевима, као што је био

округ топлички. Мраса (морбили, мале богиње), шарлах, велики кашаљ, срдобоља, тифус, честе болести у нашем народу, за сада још неискорењиве, у пркос факта да живимо у епохи цивилизације, задавале су среским и окружним лекарима велику бригу и рад. Па још уз то, пре рата, награда лекарска за тај напорни рад била је врло мала; дневница свега 6 динара, где се рачуна подвоз и храна и преноћиште. Др. Савић, један од најбољих из предратне лекарске гарде, неуморно је, по податцима које имамо на расположењу, радио на сузбијању и лечењу инфективних болести. Он је ишао од села до села, од куће до куће, у зараженом крају, лечио, саветовао, примењивао дезинфекцију и изолацију и све остале мере предохране, штампао плакате и листове са упутствима, удруживао се и позивао на сарадњу учитеље, свештенике, чиновнике, грађане, сељаке, само да се опасности и помору стане на пут, речју развијао, дотле на селу и у том крају, невиђену енергију лекара и родољуба. Он је горко искуство стекао о тешкоћама сузбијања заразних болести и опасности истих за народни живот, за време своје среско-лекарске службе. Зато је, доцније у животу, често истицао проблем инфективних болести и тражио од централне санитетске власти да му поклони највећу пажњу и бригу. Сам се меуђтим усавршавао у том погледу у теорији и пракси непрестано; у рату доцније показао се као лекар од искуства и талента за организацију инфективних барака и болница и предузимање превентивних мера.

Редовно калемљење одојчади против великих богиња давало му је лепу прилику да маја месеца сваке године обиђе двапут сваку општину својег делокруга; ту прилику искоришћавао је као лекар и добар човек издашно да би не само извршио код одојчади једну сигурну превентивну меру против једне зле и опасне инфективне болести, него се још том приликом уверавао и распитивао о дечијем здрављу, дечијим болестима, начину њихове исхране, о неги деце. Мајкама пак давао је о свему томе савете и објашњења, истучући с једне стране разне хигијенске грешке и шкољивости у исхрани и неги одојчета, често судбоносне по живот деце, а с друге стране, указујући на сасвим просте и приступачне методе како ће се те грешке и опасности у сваком дому отклонити. Свако иоле болешљиво дете пре-

гледао је том приликом и упуства издао за лечење. Познате кожне болести код мале деце на селу: руигедо, Ekzema и др. које се иначе тешко лече због хигијенске запуштености, сузбијао је неуморно, обучавајући мајке како ће при том поступати. Тако је дан пелцовања и дан прегледа пелцовање деце, иначе, један техничко-хигијенски службени посао, претварао у прави медецинско-хигијенски сабор на селу, продужујући ту лепу традицију предратних среских лекара на добро сеоске деце и матера. У срезу је имао сваке године око 1500 одојчади, које толико исто мајки донесу на калемљење у заказане дане, обично код општинске суднице или школе.

Једна исто тако корисна медецинско-хигијенска прилика за додир лекара са једном другом добром класом, са малишанима у основним школама, били су прегледи ђака при упису у школу и уједно поновно калемљење (ревакцинација) и њихово и оних, који свршавају четврти разред. Сем тога свака појава инфективних болести код ученика повлачила је собом долазак лекара ради сузбијања заразе. Познато је да је Др. Савић и тај важан медецинско-хигијески посао свршавао марљиво и савесно. На жалост, онда, па ни данас још немају основне сеоске школе своје школске лекаре. Савић је брижљиво прегледао школску децу, сазнавао њихову конституцију, њихово здравље и болешљивости, њихове душевне и телесне одлике и мане; ступао у интимне службене односе са учитељима и са дечијим родитељима, упућивао, саветовао, лечио; предузимао превентивне мере, отклањао хигијенске шкодљивости учионица и ученичких соба (где су по нека деца ноћивала услед удаљености дома од школе зими); оснивао ђачке кујне и видео чиме се деца хране; пропагирао хигијенску чистоћу и телесна вежбања, вентилацију учионица (природну), постављао термометре у учионицама ради контроле температуре у често тескобним просторијама; размишљао се о пијаћој води и судовима; прегледао нужнике школске и у њима наилазио на масу избачених глиста аскарида, па против те хигијенске шкодљивости (нечистоћа руку и животних намирница) предузимао сходне мере; препоручивао и оснивао елементарна школска купатила и умивалишта, поучавао учитеље и родитеље о опасности туберкулозе и сифилиса и т. д. речју био

школски хигијеничар и школски лекар уједно, и то онда кад се за те сресколекарске послове плаћало 6 динара дневно лекару као дневница, без икакве попутнице!

Једна врло важна грана лекарског пословања у народу јесте судско-лекарска радња тј. преглед повређених у међусобној свађи или иначе, и секција погинулих или умрлих услед телесних повреда, — издавање лекарских сведоцаба или протокола секције. За тај посао тражи се *стручно знање и савесност*. Савић је поклањао *брижљиву пажњу и велику обазривост томе послу*, нарочито већ и због тога што су ти случајеви у топличком крају били увек многобројни. Он се држао принципа да се ступањ повреде или узрок смрти при секцији, мора прецизно утврдити, ради чега је опет безусловно потребно пажљиво и зналачки осматрити, детаљно извидити и утврдити патолошке промене и све то тачно описати, тако да је већ при читању или слушању тог описа, јасно какво ће бити закључно лекарско мишљење о систему повреде, односно дужини боловања повређеног или о узроку смрти погинулог или мртвог нађеног, или у повреде умрлог лица. Ван сумње да је за то, поред урођеног логичног мишљења, безусловно потребно извесно солидно судско-медицинско знање и умење и једна беспрекорна савест.

Др. Савић је, поред своје велике и тешке службене дужности као државни срески лекар, имао и врло обилну тако звану *приватну праксу*. Његова ординациона амбуланта била је увек добро посећена, како од варошких, тако и од болесника са села. Изучивши темељно код професора Крауза у Грацу (професор интерне клинике у Берлину) унутрашње болести и, примивши класичне објективне методе испитивања болесника од Краузовог учитеља, славног доцније бечког клиничара Бамбергера, доктору Савићу било је лако ући у лекарску праксу и придобити симпатије и признање болесника. Сличне практичне методе испитивања болести и болесника и њиховог лечења добио је и у другим гранама медицине. Његови другови у миру и рату знају да је са таквом спремом морао бити и добар дијагностичар и успешан терапеут. Савић је имао велику жељу и наклоност за медицинске студије. Интересантно је да му је рођени стриц био народни лекар-самоук у ужичком крају, нарочи-

то намештао добро луксације зглобова и фиксирао преломе костију; његовом оцу Милану је инпоновао понеки успех брата Јована у самоучком лечењу; отуда је и прва помисао да му један изучава медицину. „Кад Алекса изучи медицину, онда ће му стриц показати што-шта од своје вештине!” говорио је мало патријархално и наивно стари Савић. Но Др. Савић је имао и урођени дар за посматрање појава и предмета и за логично размишљање, а то му је баш добро дошло било за методе бечке школе, које су предаване од грађачких професора. Био је добар психолог и објективан посматралац, како за целину, тако и за делове и детаље; умео је да комбинује и поређује, при том је ванредно добро памтио све што је видео и чуо. Томе је још ишло у прилог што му је, по природи и карактеру, лекарска награда била споредна, већ је на првом месту мислио на болест и болесника, на његове хигијенске услове и на то: да ли болесник има чиме лекове купити и је ли у стању дијету у храни одржати? На све те главне факторе мислио је и доста пута помогао да се болесник у свему осигура у неравној борби са болешћу. Јер и он је био један од оних лекара предратне Србије, за које је потпуно вредила изрека ученог и хуманог професора медицине Нотнагела у Бечу: „Само добар човек може бити добар лекар!” Године 1907 управа санитета је изабрала неколико млађих среских лекара и послала у Беч ради специјалисања у интерној медицини на тамошњим клиникама. Понудила и Др. Савића као једног од најбољих. Он се није тога примио; није познато зашто је тако учинио, а из сигурног извора познато је да је готово сваке године одлазио до бечких клиника. Међутим, то је било исте године кад је премештен у Љубовију, па није хтео ићи, но је дао оставку и остао као приватан лекар неко време у Прокупљу, док није ту поново постављен за среског лекара. Вероватно је да се Савић већ онда решио био да остане стално у топличком крају, па није хтео ићи на специјализирање интерне медицине, јер би га по том свршеном послу сигурно поставили за шефа унутрашњег одељења у којој болници ван Прокупља, које је имало малу општу болницу. Међутим по свршетку светског рата он је сам тражио једну велику болницу и добио Ниш, *дакле опет близу његовог омиљеног Прокупља*. Но разлог за то дошао је

спонтано; у рату је изучио темељно бактериологију код Хиршфелда (доцније шеф Централног хигијенског завода у престоници Пољске, Варшави) и у централном бактериолошком лабораторијуму источне војске у Солуну. Затим је то продужио у Паризу и сем тога био дуже времена на клиници чувеног професора Видала. Уз то је обогатио своје медицинско знање и искуство огромним палатошким материјалом у ратовима 1912—1918. Све то умножило је и проширило његове лекарске квалификације, које су већ далеко прелазиле делокруг мале болнице у Прокупљу. Но он није никако хтео далеко од Прокупља. Зато је у својој молби Министарству Народног здравља, за ново место, 20 октобра 1919 године писао из Париза: „Поред свог ранијег лекарског рада, ја ћу имати за ово последње време пуне три године рада на специјализирању и усавршавању у интерној медицини и бактериологији. Да бих могао искористити стечено знање, сада ми је неопходно потребна једна велика болница са добро уређеном лабораторијом. Пошто тих услова немам на свом садашњем месту, (као физикус и управник прокупачке окружне болнице), то молим Господина Министра да ми се даде положај управника нишке обласне болнице, с тим да у тој болници у исто време вршим и дужност шефа унутрашњег одељења.” Оно што је тада желео Савић, то је био пре рата Др. Павле Јевтић, ученик Нотнагелов и специјалиста за интерну медицину, коме је још 1903. год. нуђено место шефа унутраш. одељења опште државне болнице у Београду, па се није хтео примити. Он је доцније 1905. године у нишкој болници створио право клинично унутрашње одељење са потребном лабораторијом. Умро је 17. децембра 1915. г. у истој болници од трбушног тифуса у 57. години. Њега је тек 1921. године заменио Савић. Какав диван и достојан удес! Нити је Јевтић могао имати погоднијег и достојнијег заменика од Савића, нити Др. Савић наћи славнију традицију и отменијег претходника од Др. П. Јевтића у нишкој болници!

V.

Ратник

Др. Савић је пред објаву рата 1912. године био записан у нашој оперативној војсци, за случај рата, као резервни санитетски капетан I. класе и распоређен за трупног лекара коњичког дивизиона мораске дивизије II. позива. Као такав он се према указу о мобилизацији од 17. септембра 1912. г. пријавио својој ратној јединици и са њоме, по извршеној мобилизацији кренуо из Ниша преко Мрамора у правцу Прокупља и даље на нашу границу, према Турској, код Мердара. Кретање моравских дивизија I. и II. позива из Ниша отпочело је 25. септембра 1912. г. За дивизијама кренуле су се и пољске болнице и болничарска чета, а са пуковима њихови трупни лекари и превијалишта. Моравска дивизија II. позива, којој је Савић припадао, марширала је већ изјутра 26ог/IX. поред Мрамора, где у II. пољској болници беше тог јутра на доручку командант дивизије, пуковник Милован Недић, који је, на жалост, и велику штету наше војске, рано преминуо у истом рату, од колере. Са њиме је био и референт санитета, тада чувени нишки оператор, Др. Мих. Петровић санитетски потпуковник, доцније професор хирургије у Београду.

Дивизион коњице, чији лекар беше Др. Савић, био је управо мала санитетска јединица за једног лекара; но он је одређен ту за то, што је дивизиска коњица у рату, при извиђању, често изложена опасностима, оделена и напред истакнута, без погодне везе са превијалиштима и пољским болницама, то јој је увек потребан нарочити лекар. Ми смо у рату имали мало лекара. Зато смо у том рату често виђали Др. Савића, где га одређују на рад у другим јединицама, пуковима или болницама, у којима су лекари били више оптерећени. Он о томе и сам помиње у свом ратном дневнику. Тако смо га виђали на Мердарима код II пука, па и доцније, затим код III-ће пољске болнице, код болни-

чарске чете и др. И он је свуда, где је често потрзан на рад, радио с вољом, енергијом и преданошћу. И ако резервни санитетски официр, у миру слободоуман и помирљив, он је у рату био као старешина „од главе до пете војник”, строг и неумољив, кад је реч о раду и дужности. Тако на Мердарима, кад су неке наше пешачке трупе једном биле тренутно потиснуте, и почеле падати залутале непријатељске гранате на превијалиште, настала је паника и санитетско особље се спремаше да напусти превијалиште са доста незбринутих рањеника, Др. Савић је тада с револвером у руци запретио да се нико не сме макнути и да се рад на превијалишту и евакуисању рањеника мора наставити, те су људи остали на својим местима и вршили даље дужност. После тога се утврдило да је то доиста била безразложна бојазан и паника. Она се пренела и на оне у пољским болницама, који су онда били у Рачи, неколико километара од фронта. У том месту је тог дана био и дивизијски штаб, али је дивизијар био код трупа на граници. У Рачи је било доста рањеника, те их је требало евакуисати у позадину. Међутим вест о продору Арнаута и чак, заобиласку Раче, косом од границе, показала се такође као неоснована. Нађе се и у блиској позадини и заклону, као што тада беше у Рачи, увек неколико лица, као и свуда у животу, предиспонираних лако пријемљивих за „бацил” панике и они обично заразе и друге том психичном инфекцијом. То се могло више пута да опази баш код колонских трупа, које и онако нису борачке јединице.

Алекса је са моравском дивизијом II. позива, као што у свом дневнику описује, ишао преко Приштине, Косова, Качаника, Скопља, Тетова, Гостивара, Кичева, Битоља и Ресна. Из његовог ратног дневника се види да се каткад озбиљно разболевао, н. пр. 9/X. 1912 (најео се много киселих оскоруша), „повраћање, несаница”; 11/X. „Два дана не једем ништа. Болестан сам и не могу”; 19/X. „добрио чиреве на леђима”; 8/XI. „слаб сам још из Мургоша, имам пролив без напона (телезма).” У току балканског рата многи су се слично разбољевали.

После примирја XI. 1912. г. моравска дивизија II. позива кренула се назад у Тетово и околину на кантиновање; Алексу одредише у манастир Лешак, где је остао до марта

1913. Тада га одреде, што је он и желео, за командира II. пољске болнице дринске дивизије I. позива, где је остао до завршетка првог рата са Бугарима. Са том болницом је био

Др. Савић на фронту

и за време мучког напада Бугара и за време летње велике епидемије колере на том фронту. Њему је поверена Команда болнице за колеричне болеснике. Ту се он и сам раз-

болео од колере августа 1913. год. и једва жив остао. Разболео се после неуморног даноноћног рада.

Из тог времена остало је неколико значајних гестова Алексиних запажено. Једном у Кочанима, где је имао 800 колеричних болесника, он примети да један поднаредник, чија је дужност била да дели чај и да сваком подели по пет парчади шећера, даје болесницима само по једно парче. Знајући да је шећер најкориснији угљени хидрат у исхрани тешких болесника и да је најзгоднији за накнађивање изгубљених калорија организма, поред јаја и млека. Др. Савић нареди да се поднаредник одмах на лицу места, *елементарно* казни и та казна је примерно извршена, као у епохи Карађорђа и Милоша. У Велесу, у болници, дозна да економ краде на сточној храни и уместо да га преда војном суду, он га казни на исти начин, као што је казнио оног болничара, што је крао шећер, и ако је био чиновник. У велешкој болници 1913. год. имао је болеснике од пегавог тифуса; он нареди да прозори болесничких соба буду отворени и дању и ноћу и да болничари никако не излазе да не би друге заразили; они су стално вршили дезинфекцију и неговали болеснике тако, да нико од тих болесника није умро, нити се један болесник заразио. Било је примера кад су у болници неки официри вређали потчињене лекаре, па чак и револвером претили. Савић се није плашио и брзо их је умиривао; изјавио је да је он командир болнице и да су господа само болесници ту и да не трпи нелојално понашање ни лекара према болесницима ни обратно, а која су господа ратоборна, фронт је близу па нека изволе!

У светском рату 1914. био је прво командир III. пољске болнице (пиротске) морав. дивиз. II. позива, коју је мобилисао у Нишу и убрзо возом кренуо с њом за Младеновац, па даље за Белосавце и Тополу. Одатле преко Аранђеловца, Лазаревца и Лајковца у Ваљево и даље на фронт преко Става, Пецке, Завлаке.

После сувоборске офанзиве постао је управник V. резервне болнице у Ваљеву, где је прележао пегави тифус. Ту је онда био г. Др. Хиршфелд, швајцарски доцент бактериологије и придодан је његовој болници на рад са својом госпођом, која је такође била доктор медицине. Онда

је Савић вршио и дужност окружног физикуса у Ваљеву и развијао велику хигијенску делатност. Како је онда било затишје у операцијама војним до јесењег напада Немаца и Аустријанаца под Макензином, то се Савић неуморно ода на студију бактериологије код Хиршфелда, једног необично вредног, ученог и даровитог пољског научника.

После напада петоструко надмоћнијег непријатеља, дошло је најзад време и повлачење из Ваљева и најзад из Отаџбине. Савића и Др. Ацу Стојковића (окружни физикус по ослобођењу, а уважен стручњак; сада у пензији) одреде да остану у Ваљеву, као војни лекари, да негују рањенике и болеснике, док не дође непријатељ и њима их предаду (око 2000, већином Аустријанаца). Др. Савић изађе на рапорт код тадашњег команданта дивиз. области ђенерала Л. Соларовића и рекне му: „Г. Ђенерале, Ви сте ме одредили да останем у Ваљеву са нашим и непријатељским болницама и рањеницима и да их, по прописима Женевске конвенције, предам непријатељу при заузећу Ваљева; ја ћу извршити Вашу наредбу. Али, пре тога слободан сам саопштити: да сам ја у мирно време, као окружни физикус био претседник Одбора Народне Одбране у Прокупљу. Непријатељ то зна преко својих мирнодопских ухода; он ће ме ставити под војни суд и мене ће они обесити!” На то је ђенерал одредио другог лекара на место Алексино да у Ваљеву остане. Тако је Др. Савић са својом болницом одступио из Ваљева, прешао Албанију и дошао најзад са војницима на Крф и ту одређен за управника армиске болнице на доњем..... Он је делио добро и зло са нашом војском која је трагично, али славно, напуштала отаџбину и одлазила на море да се опорави и реорганизује за нове борбе. Борци од челика пали су уморни и болесни да се одморе и опораве на Крфском одморишту. Ту је на Крфу донео клицу болести и Алекса Савић, која га је најзад после 12 година рано и пре времена у гроб однела. Судбу ту поделио је са многим својим вршњацима, јер је његова генерација (данашњи педесетогодишњаци) у најбољем добу и снази (30—40 године) поднела велики део ратних патњи и страдања на олтар отаџбине.

При повратку наше реорганизоване војске с Крфа на солунско бојиште, Савић је био прво један месец дана

управник централне војне болнице у Седесу, а по том командир Шћег завојишта моравске дивизије, док је функционисало као евакуациона станица за прву армију, све до априла 1917 године. Тада је упућен на службу у санитетско одељење Врховне Команде, где је био члан суперевизионе комисије и радио као бактериолог при централној лабораторији Источне војске у Солуну за бактериолошка испитивања. У последње време био је члан међународне комисије за хигијену у Солуну. Ту је остао све до поласка за Париз, 14. јануара 1919. године.

Др. А. Савић употребљаван је у светском рату, у I. армији, поглавито као командир пољских болница, које су постављене на место евакуације. Он је ту, у Гуменици, Бачу, Сакуљеву и у Соровићу, не само успешно лечио и неговао рањенике и болеснике, са придоданим особљем, него је и болнице развијао изван домашаја њихове формациске моћи, проширивши их својом организаторском способношћу. У томе је лежао његов значај као ратника лекара. Употребљаван је у Солуну као лекар команде места и за везу између Врховне Команде и болнице савезничких војски.

Радио је на питању куге као поверљива личност и давао корисне податке, како Врховној Команди, тако и Министру војном — посао необично важан и деликатан, за сузбијање те страховите болести, особито у рату. Кад је била она опасна и јака грипа 1918. г. где се нагло умирало после један, два дана боловања, бојазан и зли карактер те епидемије створили су сумњу да је то куга. Др. Савић је тада несумњиво испитао и утврдио да то није плућна куга, него јака грипа. После те констатације дануло се душом у санитетском одељењу Врховне Команде! Он је тада био и референт за епидемске болнице.

Г. Др. Ђока Владисављевић, санитетски ђенерал и инспектор војног санитета сада, као начелник сатинета I. армије и као начелник санит. одељења Врховне команде у рату, постављао је Др. Савића због његових одличних способности на најтеже ратне санитетске дужности, где је потребан био енергичан и савестан раденик и резервни санитетски официр са организаторским талентом. „Све те послове — вели г. ђенерал Др. Владисављевић, извршивао је Др. Савић на пуно задовољство својих старешина. Према

млађим био је строг, али правичан; према старијим савршен у сарадњи и извршењу задатака и наредаба." Зато је и био резервисан за управника једне велике болнице за заразне болести или за консултанта код епидемија у рату. „И као Министар народног здравља — додаје ђенерал г. Др. Владисављевић — указивао је услуге војном санитету, јер је млађе лекаре саветовао и упућивао у војну службу”.

У заосталим рукописима Др. Савића нисмо на жалост нашли од његових ратних бележака готово ништа. Једино је нађен један одломак његовог ратног дневника из 1912 године, који се односи на победоносно напредовање наше војске Мердаре, Приштина, Косово, Скопље, Тетово, Гостивар, Кичево, Битољ, Ресан и др. Овде то износимо у изводу као кратке, али интересантне податке:

„6/X. 1912. Данас је јуначки погинуо Петко Илић из Бериља (Топличанин) при нападу на Васиљевачку караулу, коју је II. пук данас поново освојио. Стигоше брђани из Ужица (брдски артиљериски дивизион). Преноћих на Мердарима.”

„7/X. 1912. Данас нема борбе, јер су Арнаути на свима линијама потиснути. Данас сахрањују мртве. Војска копа шанчеве. Облачно и суморно. Ово пишем на Мердарима у Белој Кући. Чусмо да је рат Турској оглашен 5-ог октобра. Данас по подне наступање на свима линијама.

8/X. Синоћ стиже наша комора до под саму мердарску караулу, која се налази на једној узвишици. Одавде виде-смо необични приказ. Сва села лабске долине бежу у пламену; реванш за арнаутска страховита зверства над нама. Добих наредбу да идем на превијалиште II. пука, пошто је оно најистакнутије и најближе терену на коме ће коњица извиђати. На путу маса арнаутских лешева. Заносимо на Лабу.

9/X. Кренусмо у 6 изјутра са Лаба и уђосмо у клисуре и шанце. Стигох први са сејизом и нађох дринску дивизију; ту ми рекоше где је II. пук. Одатле се кренусмо са капетаном М. Прибићевићем за II. пуком, који у форсираном маршу хиташе напред.

„Преноћисмо у једној долини крај пута. Како сам пре-

ко дана јео много киселих оскоруша, то сам ноћ провео врло рђаво: повраћање, несаница.

10/X. Стигосмо у Приштину пре подне, пуна варош Арнаута и Турака. Срби плачу од радости. Благодарене у цркви. Ми само прођосмо кроз варош и сместисмо логор ван ње. Тек седосмо, кад војници доведоше једног Арнаутина, који је пуцао на нашег једног потпоручника; искусио је ратну казну. Одмах потом наиђе једна група Арнаута наоружаних револверима. Од наших војника погибе један, а двоје рањено. Нападаци искусише ратну казну. Овде је формиран пук коњице под командом пуковника Андоновића. Мене одредише за пуковског лекара. Ноћисмо код Липљана. Бивак без ватре. Путем до Липљана три дивна српска села, где нас деца песмом дочекаше.

11/X. Два дана не једем ништа. Болестан сам и не могу. Са коњицом стигосмо јурећи око 3 часа по подне у Феризовић (сад Урошевац). Прођосмо кроз варош свечано. Улогорисмо се на брду код касарне. Још не бесмо стигли ту, кад отпоче паљба на заостале патроле у вароши. Сакривени Арнаути отворише формалну борбу. Одступање. Наша пешадија и артиљерија стиже на време — све се умири. Време рђаво, киша лије. Феризовић лежи идилично на подножју Шар планине, која је већ покривена снегом.

12/X. Наш коњички дивизион иступио из коњичког пука и опет придодан моравској дивизији II. позива.

13/X. Преноћисмо на реци Лепенац, идући Качанику.

14/X. Пролазимо кроз качанички кланац. Качаник пусти арнаутско место; пут врло рђав, предео врло романтичан. Чусмо да је Скопље пало. Ноћисмо на 2 сата пред Скопљем.

15, 16/X. Одморисмо се у Мехмед-пашином конаку.

17/X. Требало је да наша дивизија остане у Скопљу као стратeгиска, али пошто су пукови испослати у правцу ка Тетову, то је наређено да се иде напред. Истог дана без борбе стигосмо у Тетово, јер се Турци једнако повлаче и бегају. Грађанство без обзира да ли су Срби или Бугараши, дочека нас са највећим одушевлeњем. Музика свираше до пола ноћи, коло се играше и туфеци мећаху. После дугог времена тек данас преноћих у кревету, у гостима једне српске породице, која нас братски прими. Тетово лежи роман-

тично окружено огромним огранцима Шар планине. У вароши многобројне чесме добре, чисте планинске воде; бистри потоци воде протичу кроз саму варош, која је сасвим у турском стилу саграђена — ћепенци.

19/X. Наређено кретање ка Гостивару. Киша. Пред Гостиваром краћа борба топовима против турске заштитнице. У вече стигосмо и ми у Гостивар. Пошто сам добио чиреве на леђима то остадох два дана.

23/X. Кренух се за Кичево; пут врло живописан; диван изглед снежне Шар планине и гостиварске равнице. Пут се пење до на коту 1180 м. Осетно хладно; путовали смо од 6 изјутра до 6 часова увече; све је залеђено. Настанисмо се у кући Србина, секретара Митрополије, где гостољубље беше патријархално. Овде први пут наиђосмо на организоване чете од овдашњих Срба под вођством Војводе Михајла. Наша војска имала је пред освојење Кичева јак сукоб са Фети-пашом, који имађаше 20 топова и 12.000 војника. Наше трупе су почеле борбу појединачно, по реду како су долазиле. Прво је наступио III. пук, а затим I. коњички пук мајора Анте Антића са коњичком артиљеријом. Борба је била очајна и у питању све док није прispела остала војска. Тада су Турци после 24 часа отпора, одступили према Битољу. Наше су трупе ушле у Кичево 23. октобра 1912. године у 2 часа по подне. Погинуло је 20 комита Поречана, 30—40 војника, а било рањених око 20.

28/X. Митров дан је освануо у снегу. Све трупе су у кантонманима. Данас је недеља; идосмо у цркву, где је богослужио Митрополит Варнава те се прослављала победа српског оружја. Чусмо да су политичке прилике такве да се што пре мора заузети, што би требало нама да припадне.

6/XI. Село Мугаш. Од 23/X до 4/XI остадох у Кичеву. Посла мало. Читах Рат и Мир од Толстоја.

Био сам код г. *Митрополита Варнаве* у Митрополији где проведох у разговору од 8½—12 часова. Јаки утисци од тог родољуба, који најбоље познаје овај крај. Време врло рђаво, киша, блато огромно. 4/XI добих депешу да се одмах кренем у правцу ка Битољу, где се од 2. новембра води дуга битка са концентрисаном турском војском. Одмах појашем и са сејизом стигнем у село Мургаш; био сам тог дана 12 сати на коњу. 5/XI. Кренух се са Др. Петкови-

ћем да тражимо референта дивизије Др. М. Петровића. Он је, са командантом дивизије Милованом Недићем пуковником, на позицијама. Почесмо се пењати позицијама. Битка се води већ 3 дана. Јунаштвом II. пука и конданта Д. Васића заузето је велико брдо после прелаза надошле реке уз кишу граната, које су падале у реку, срећом неповредивши. Турци се држе добро, јуришају стално, јер су им трупе наше I и II моравске дивизије зашле с бока и са леђа. Три дивизије I армије се налазе дуж реке правећи ланац у облику потковице око турских положаја. Турци нападају стално да заузму положаје моравских дивизија I и II позива т. ј. да се пробију из очајног положаја. Полази им за руком да моментано заузму по неки положај, али ипак морали су их напуштати под силином српских противнапада и јуриша. Пред сам повратак са позиција видесмо како гранате из турских топова засипају предео испод и околу самог Битоља; војска наша, т. ј. лево крило продираше ка Битољу. И доиста после кратког времена, тек што се бесмо вратили у Мургаш, чусмо да је Битољ пао и да су се Турци повукли охридским путем и 5-ог/XI. 1912 побегли ка Охриду. Наше десно крило дало се је одмах у потеру.

7/XI. Чују се топовски пуцњи из борбе око Ресна. Синоћ је наређено да се завојиште крене за село Лопатницу. Командир болничарске чете нареди ми да останем на служби у болници пољској Др. Даде, која је остала у Мургошу. Пошто су сви рањеници евакуисани наређено је завојишту кретање напред. 8/XI. стигосмо у Битољ. Лепа, готово модерна варош — како веле Турци а ла франго (по француски), — тротоари, аутомобили. Грци су хтели да је заузму, али наши не дозволише. Киша пада једнако. Слаб сам још од Мургоша, имам пролив без напона (телезма). Остадосмо у Битољу свега два дана.

10/XI. Кренусмо Ресну и стигосмо тамо у вече. Мене одредише у болничарску чету уместо Др. Стајића због његове болести у Битољу.

11/XI. У вече позва ме дивизијар и референт сатинета и наредише да сутра одем у село Леру и прегледам оболелог ппуковника Д. Савића и оболелих око 1000 војника. То изврших одмах; евакуисах 250 теже болесних за Битољ, а остали се крену за Ресан.

14/XI. Изјутра кренусмо за село Крушје, на путу за Охрид. То је једна узвишица, одакле је диван поглед на вечито снежни Перистер и Преспанско језеро.

20/XI. Већ 8 дана у Крушју. Посла нема — затишје; одмарамо се и причамо анегдоте, по мало ловимо и требимо се. Ја убих једног зеца. Наша дивизија је појачана са 7им и 18-тим пуком и једним дивизионом артиљерије. Тако појачана кренула се у два правца: једно крило под Кнежевићем и мајором Марићем иде преко Кичева, а друго преко Охрида за Дебар и Елбасан. 18ог новембра сазнадосмо да се обе те вароши налазе у нашим рукама. Како је Драч већ раније пао, то су сада све војне операције за наш рачун завршене. Војска Џевад-пашина је, тако разбијена, кренула се ка Корчи и сва растурила; не прође дан а да се стотинама тих војника не преда било у Охриду или у Ресну нашој војсци. Тако сад остаје само да се види шта ће Бугари учинити, па да се коначно рат заврши. Што се мање има посла, то је наша жеља за кућама, пријатељима и удобностима све већа.

24/XI. Кренусмо се из Крушја за Ресан; ту нас затече вест о примирју.

25/XI. Преко Битоља са Др. Стајићем и Др. М. Петровићем у Кичево, а одатле са дивизиским штабом у Гостивар. 2-ог децембра 1912. кренусмо у кантоман у манастиру Лешку. 1ог јануара 1913. добих наредбу ЛБр. 1609 из дивизије да се упутим на службу у болничарску чету."

VI.

Управник и шеф

Све медецинско-хигијенске утиске и искуства у рату, Др. Савић је брижљиво скупљао, и још у Ваљеву 1915. отпочео у Др. Хиршфелда интензивно радити на практичној бактериологији. Ратни медецински и хигијенски материјал био је огроман, још на нашем бојишту у Србији, а те прилике, за лекара од рада и иницијативе биле су у Солуну и на солунском фронту још погодније и богатије за практичне научне студије.

Епидемије, снабдевања људства храном и другим хигијенским артиклима, разбољевање у војсци од других болести, даноноћна брига о страховитој бојазни од куге, епидемија грипа необично злог карактера, његов рад у централној бактериолошкој лабораторији Источне војске — све је то дало прилике Др. Савићу да свој, и иначе развијени, посматралачки дар изоштри. Још тада у Солуну извршила се у њему једна дубока и обимна промена; од вредног и савесног паланачког лекара уског делокруга у Прокупљу, постепено али сигурно, постајао је на солунском војишту првокласни научни медицински радник. Са широким видицима и огромним патолошким материјалом, уз припомоћ и сарадњу енглеских и француских медицинских стручњака.

Тада је већ у њему сазрела идеја и жеља, да, одмах по окончању великог рата, отиде у Париз и своја ратна медицинска искуства провери, утврди и системизира на тамошњим клиникама и институтима. То је и учинио, у пркос тешке болести, која га је концем рата снашла и од које је дуго боловао и најзад смрт од ње нашао.

Августа 1921. примио је управу болнице у Нишу и уједно њено унутрашње одељење као шеф. Ново поље рада у нишкој болници било је веома подесно. Он је управо наставио свој рад који је вршио и у Прокупљу, само сад са

богатим ратним искуством, после специјализирања у бактериологији и интерној медицини у Паризу и у много већем делокругу него у Прокупљу. Болница нишка имала је неколико Одељења, кад је он преузео управу, а у току рада и бављења његовог у Нишу основана су још: очно, ушно и одељење за дечије болести. Сем тога сазидана је нарочита зграда за инфективне болести.

Убрзо је у Нишу стекао великог гласа и угледа и као лекар и као управник болнице.

Био је веома вредан у лекарском послу. И болничке и приватне болеснике умео је брзо да задобије и задовољи, јер је радио с вољом и великим знањем и умењем. При томе је, као што његови савременици у Нишу тврде, био врло несебичан. Често је говорио и држао се оне немачке изреке: *Живети и учинити да и други могу живети*. Тако је најзад у Др. Савићу нишка болница поново добила 1921. године, што је у 1915. години у Др. П. Јевтићу изгубила, који је тада умро у тој болници од абдоминалног тифуса као управних и шеф унутрашњег Одељења. Поново је, доласком Др. Савића у Ниш, нишка болница постала привлачни центар за болеснике целе југоисточне Србије.

Кад је Др. Савић дошао за управника и шефа одељења болнице у Ниш, већ је била уведена у нас практична година Стажа за нове докторе целокупног лекарства. Доласком његовим за шефа унутрашњег одељења, а и због његовог шефа хируршког одељења, болница нишка добила је право да може примати и лекаре стажисте за те гране медицине, па доцније и за друге. За Савића је практично обучавање стажиста било ново, али њему пријатно и добродошло занимање и дужност, после његовог ратног лекарског искуства и након специјализирања бактериологије и интерне медицине код Видала у Паризу.

Врло важан и објективан прилог познавању рада Др. Савића као шефа унутрашњег одељења у болници нишкој, дао је његов млади пријатељ, земљак и достојан ученик и следбеник г. Др. Тихомир Ракић, који је већ дуже времена болнички лекар у Нишу.

„Као шеф унутрашњег одељења нишке обласне болнице (поред дужности управника), Др. А. Савић је био врло

ревностан. Своје визите почињао је у 10 сати пре подне, пошто би претходно провео доста времена у клиничкој лабораторији, микроскопирајући и контролишући биолошке опите. На одељењу је остајао до 1 сат по подне. На његовом одељењу радило се потпуно клинички; завео је метод факултетских клиника на страни, нарочито париских, у којима је по свршетку рата провео три године. Сваки случај обрађивао је до ситница, почињући од детаљне анализе, свију лабораториских испитивања и пажљивим посматрањем свакодневних промена стања болесникова. Својим млађим лекарима — стажерима — често је говорио: „Добра анализа, две трећине дијагнозе!”

„Како је био у сталном контакту са науком, трудио је се да све нове проналаске окуша и примени на својим болесницима. Врло често набављао је извесне нове препарате својим сопственим сретствима, кад му није било могуће набавити обичним кредитима. Сећам се да је пре 5 година за свој новац набавио инсулин ради примене код дијабетичара; тада је инсулин био нова ствар у терапији, скупа и слабо позната практичарима у то доба. Мирфијева клиника у Америци прогласила га је као специфични лек те неизлечиве болести. Исто је такав био и у испитивању болести.”

„Као шеф био је врло строг према млађим лекарима и нижем болничком особљу, но притом врло правичан. Према болесницима био је неограничено нежан и предусретљив. Он је увек полагао много на то да сваки његов болесник буде задовољан. Но поред строгости, имао је добро срце и велику душу. Своју строгост стављао је у службу рада и дисциплине.”

„Његови млађи лекари-стажијери, необично су ценили свога шефа, кога су сматрали за свога учитеља. Они никада неће заборавити лекарску спрему, клиничку образованост, велику ерудицију и високу интелигенцију његову. Долазећи са Универзитета, они су имали под руковођењем таквог шефа да практично примене своја теориска знања. Др. Савић није био лекар који би се задовољио стављањем брзе дијагнозе и преписивањем лекова, лечећи симптоматично; он је упућивао своје лекаре да клинички мисле, тражио је од њих да свакој морбидној манифестацији објасне

узрок и да примене знање семиологије, физиологије, хемије и медицинске физике. Он је проводио по читав сат поред једног случаја, не журећи, већ трудећи се да уђе у тајну сваког узрока. Сви његови стажисти увек ће се сећати његових дугачких дискусија. Сваки смртни случај он је обдуцирао да би својим млађима показао истинитост своје дијагнозе.”

„Имао је велико интересовање за тропске болести. Поред написане студије о куги, остала му је у рукопису недовршена студија о тропској дизентерији. На унутрашњем одељењу, где је био шеф, највише се интересовао о Nephritis-има и нервним болестима. Нарочиту пажњу показивао је нервној патологији трудећи се да симптоматологију веже за анатомско-физиолошке функције и патолошко-анатомске промене. У томе је био присталица Pierre Marie-а на чијој је клиници у Паризу дуго био и чије је схватање различито од других неуролога.”

„Др. Савић је имао изванредно памћење; често је детаљно наводио случајеве својим млађим лекарима, које је имао пре 20 година, упоређујући их са датим случајем у том моменту.”

„Он је много читао, о чему сведочи његова велика библиотека. Поред интересовања и љубави за медицину, бавио се много привредно-економским питањима. Нарочито је имао пажње и интересовања за животиње и биље. Поред медицинских књига на немачком, француском и енглеском језику, којима је одлично владао, он је оставио и обилну белетристичку збирку књига на сва три поменута језика, као и све првокласне књиге те врсте. Много је читао руске писце преведене на српски. — Од страних медицинских часописа примао је: *Prese medical*, *journal medical français*, *Bulletins et Memoires de la societe des Hopitaux de Paris*, *Office international d'Hygiene*, *Bulletin de l'institut Pasteur*, *Bulletin de la pathologie exotique* и *Wiener medicinsche Wochenschrift*. Од наших: Српски архив за целокупно лекарство и „Лијечнички Вјесник”. Од књижевних: Мисао, Српски Књижевни Гласник и др.

У години 1922, почетком лета, пронео се глас да се у Солуну појавила куга, у ширем епидемском облику, услед

великих маса грчких избеглица, који су нагннули те године из Мале Азије у своју европску отаџбину.

Како је Солун близак нашој јужној граници, неколико десетина километара, и трговачки промет између нас и Солуна веома жив, то се наша Влада оправдано забринула да се куга, после више од 70 година, не пренесе у нашу земљу.

Пошто се Др. Савић, бавећи се у Солуну дуже времена за време светског рата, детаљно упознао са патологијом и епидемиологијом куге, то је Министарство народног здравља, и ако је већ имало службене грчке податке о случајевима куге у Солуну, ипак ради позитивног сазнања на лицу места, решењем својим ХБр. 25556 од 20. јула 1922. год. упутило Др. Савића из Ниша у Солун да као поверљив експерт прикупи на подесан начин податке о ширењу куге и јачини епидемије. Чим је Савић примио то наређење, он је, оран и предузимљив, као у рату, без икаквог одлагања кренуо за Солун. Већ 28. јула 1922. године послао је Министарству народног здравља овај интересантан извештај о тој важној ствари:

„Господину Министру Народног Здравља. Према наређењу Г. Министра бр. 25556 од 21. јула 1922. године отпутовао сам 22/7 у Солун, да утврдим да ли тамо има куге и у којој мери? Одмах при доласку у Солун, обратио сам се неколицини тамошњих трговаца Срба, који су ми рекли, да су чули да у вардарском крају те вароши има неколико случајева куге и да су у том крају предузете мере: дезинфекција, уништавање пацова и др. Осим тога, сазнао сам од истих људи, да је пре извесног времена дошла једна лађа у Солун с избеглицама Грцима са Кавказа. Ти Грци били су одређени за колонизацију грчког дела Македоније, према нашој граници. У тој лађи било је заразних болести и због тога она је задржана у пристаништу неко време и искрцавање није ни вршено. По Солуну се говорило да су лешеве умрлих, са те лађе бацани у море. Ово ми је потврдио консул г. Стојановић. У осталом, сви умрли на лађи бацају се у море. Но два леша, која су вероватно рђаво отпремљена, спуштена у море, виђана су у мору, у непосредној близини Консулата. Но сви ови извештаји били су непотпуни и непоуздани. Стога сам, на један згодан начин, успео да по-

сетим инфективну болницу и да лично прођем сва одељења и добијем тачне и потпуне сигурне податке. Та болница налази се у „Бекчинару”, на крају вароши и до самог вардарског краја и састоји се из неколико полуозиданих барака. Обишавши болницу утврдио сам да у истој за сада болују свега 2 болесника од куге и то један младић од 18 и једна жена од 25 година. Први се налази у 20ом, а други у 15ом дану боловања. Обоје су на путу оздрављења и сваки од њих има по један велики расечен бубон на препони. Од тамошњег лекара сазнао сам да је укупно било свега 4 случаја куге у Солуну. Прво је се разболело једно дете у вароши (вардарски крај), а потом један војник, који је био у посети код тог детета. Оба болесника умрла су. Потом су се разболели, један за другим, болесници, који се сада налазе у болници (2). Осим тога исти ми је лекар саопштио да је у истој болници било 20 случајева колере пре месец дана и да је у пролеће било око 100 случајева пегавца.”

„Према томе вести о куги и заразним болестима, које су се чуле код нас, биле су претеране. Зараза куге је сада свакако утишана, али је моје дубоко уверење да ће се ускоро појавити опет који нови случај. Дугим посматрањем тачно је утврђено да се куга лагано распростире у једној вароши, али да се исто тако та варош тешко може да отараси од те заразе. То је посве разумљиво кад се зна да је куга болест пацовска, и да она може да постоји међу пацовима у латентном стању. У даном моменту зараза може опет да букне! Поред тога сада је Грчка у рату, у Малој Азији. Свакодневно долазе отуда траспорти са избеглицама, који могу кугу, а и остале болести донети. С тога је дужност да се предузму све мере за обезбеду наше земље. И ако је утврђено да све велике епидемије долазе махом воденим путем, ипак се зна да се куга може пренети и железницом. Пренос сувим путем, услед емиграције пацова, врши се у случају када се куга налази на даљини од неколико километара од једног места. Пошто је Солун удаљен око 60 км. од Ђевђелије, а куге сада нема у другим деловима грчке Македоније, то се овај начин преношења за сада може искључити. Куга може железницом доћи на два начина: а) преко путника б) са робом. Буве и стенице, које се налазе у оделу и на телу путника који долазе из зараженог краја

могу заразу пренети. С тога је потребно путнике очистити од тих инсеката купањем, а за то време одело им дезинфиковати у апарату. После тога треба путнике подврћи лекарском прегледу; исте, при најмањим сумњивим симптомима, треба одмах изоловати у болници. Све друге особе, за које се утврди да су здраве, треба пропустити, но с тим да у року од 10 дана не смеју мењати место у које дођу. За прва 4 дана морају се свако јутро упућивати лекару на преглед. Пренос куге робом врши се опет преко пацова и то нарочито у вагонима у којима се налази жито, сено, слама или сува храна. *С тога је неопходно потребно да се у опште забрани доношење ових артикала из заражених места.* Исто тако треба забранити увоз свију ствари, које у себи могу задржати буве и стенице као: рубље, постелне ствари, намештај, ћилиме и др. — Унос других ствари као гвожђа, дрвета, угља, машинерија и др. могло би се евентуално, под контролом, разуме се, и дозволити, јер се пацови у тој роби обично не задржавају”.

„Поред тога требало би одмах предузети следеће мере:

1. Основати једну болницу у самоме Солуну. У ту болницу — која би и из националних разлога била неопходно потребна, поставити наше лекаре. Они би, пошто су у сталном контакту са публиком и осталим грчким лекарима, били у стању да се тачно обавесте о стању заразних болести. Са г. Станојевићем, консулом, разговарао сам о том питању. Он ми каже да има зграду за болницу, само треба послати лекаре.”

2. „Основати у Ђевђелији, као у главној улазној тачки из Грчке и Солуна једну сталну бактериолошку станицу, у коју треба спремити наше најспособније бактериологе и епидемиологе. Док се ово не уради, задржати санитетски воз, који се тамо налази. Само је потребно Рускињи бактериологу, додати још једног енергичног лекара, који не мора бити бактериолог, но који би вршио преглед и евентуалну изолацију путника, као и предузимање хигијенских мера у самој вароши Ђевђелији. Овај лекар требао би да буде наш човек, не странац.”

3. „Саму варош Ђевђелију треба очистити од пацова, бува, стеница и прљавштине. У том циљу требало би упу-

тити неколико болничара и дезинфектора, који би, према упутству лекара, систематским радом извршили уништавање пацова: тровањем, хватањем у пацоловке и др. као што смо ми радили у Солуну, за време рата у 1919. години (Види Српски Архив за цел. лекарство: мај—јуни 1922. г.)”

„То је неопходно потребно, јер ако би се у Ђевђелији и поред све пажње, који случај и појавио, он би се на овај начин, могао лако локализовати и не би букнула цела варош.”

4. „Све особље у станици и околини исте треба одмах подврћи превентивној вакцинацији. За тај посао препоручио бих вакцину израђену у Пастеровом Заводу. Са том вакцином сам, у Солуну 1918. године, вакцинисао око 4000 људи. Реакција је по све незнатна, може се рећи ништавна, док су резултати били одлични.”

„При пролазу кроз Македонију и у опште из разговора са нашим лекарима, уверио сам се, да су сви махом слабо верзирани о куги. То је у осталом и разумљиво, јер готово нико од њих није имао прилике ни да види кугу. С тога сам учтивог мишљења да би Министарство требало да изда што опширнија упутства о куги. Како се борба против бубонске куге своди у главном, на борбу против пацова, то би, поред упутстава, у угроженим местима, требало лекаре снабдети што пре са сретствима за утамањивање пацова као: отрова справљеног од *Scilla moritima*. — пошто је се и то сретство нама показало као најсигурније при уништавању пацова-пацоловки и т. д.”

„Исто тако сав рад лекара на уништавању пацова биће недовољан, ако се становништво не упути и не обучи само у уништавању пацова. Због тога би требало издати плакате, у којима ће бити изнета опасност од пацова и начин како их треба уништавати. Те плакате требало би растурити по свима јавним местима. У Српском Архиву за мај—јуни 1922. год. изишао је мој доста опширан чланак о куги. Држим да би било корисно, кад би се исти послао свима лекарима, који не примају Архив, а број таквих, као што сам се лично уверио, доста је велики. Ако би Министарство мени поверило израду опширније књиге о куги, примио бих се тога посла врло радо по повратку из бање, у коју се, према добивеном отсуству, крећем за неки дан.

28. јула 1922. год. Ниш. Др. Алекса Савић, управник нишке окружне болнице.”

Још пре последњих ратова био је 1911. године основан у Нишу пододбор Српског лекарског друштва. После рата постало је „Лекарско удружење за Ниш и околне округе” коме је 1922. године био претседник Др. Савић, а секретар др. Лауфер. На састанцима су држана предавања са приказима болесника; они су одржавани у обласној нишкој болници. Тако н. пр. на састанку од 3. фебруара 1922. одржали су предавања са приказима болесника: Др. Савић „О значају хипертензије и хипотензије” и „О једном случају ехинококуса јетре.” Др. Ева Хаљецка: „О остеомаласији и Др. Лауфер: „О данашњем стању оперативне технике ехинококуса”. На састанку од 12/IV. 1922. одржао је опет предавање Др. Савић: „О једном случају Паркинеонове болести после летаргичног запалеља мозга.”

На овоме месту, још, биће згодно да додирнемо једно питање из болног живота Др. Савића, које, изгледа, да га је необично, у дискретној и деликатној форми, интересовало у времену, кад је још био управник и шеф унутрашњег одељења Нишке болнице. Поменуто је већ да је он још за време рата интензивно отпочео да се специјализира у бактериологији, прво код Хиршфелда у Ваљеву, потом у Централној бактериолошкој лабораторији Источне војске у Содуну; затим код Видала у Паризу, где је на интерној клиници у интимној вези практикована бактериологија, продужио то специјализирање кроз две и по године. Цео тај рад кроз период од 6 година, комбинован са великим медицинско-хигијенским искуствима Др. Савића у ратним болницама и на војишту, учинило га је несумњиво квалификованим за највише положаје у нашим великим болницама и у Санитету у опште. Још 1922. год. посетивши Др. Ацу Станојевића у Београдској Општој Државној Болници, Алекса је помињао евентуални прелаз у Београд и ангажовање за инфективно одељење те болнице. Из тих речи дало се закључити да би га то водило и ка кандидацији за наставника нашег тек основаног медицинског факултета и то баш за инфективне болести. Доцније једном, при сусрету са Др. Станојевићем, напомињао је препреке свему томе, сматрајући их као неправду према себи. О томе је после нерадо

говорио. Међутим из бележака његовог брата, види се, и знало се је и иначе, да је пок. проф. хирургије Др. В. Ј. Суботић желео да Др. Савић буде професор на нашем медицинском факултету. Они су се познавали и пре, а нарочито за време рата. После рата поверио му је проф. Суботић писмом од 16/XI 1919. (у Париз), разраду теме о *тропској дизентерији*, што би се штампало у циклусу „Ратних медицинских искустава”. Међутим интересовање Савићево и помисао на академску каријеру, нису престајали; (ма да га је брат одвраћао од тога, јер је знао да би Алекса интензивно и неуморно развио своју делатност као наставник, што би за његову хроничну болест било фатално). То се види и из једног писма тадањег декана медицин. факултета у Београду, проф. г. Др. Ђ. Јовановића од 25. XI. 1923. год., упућеног Савићу: „Драги Господине колега, у одговору на Ваше писмо од 21. ов. мес., част ми је извести Вас, да је конкурс за наставника за инфективне болести одобрен у истој седници Савета медиц. факултета, у којој и стечај за наставника педијатрије; но овај стечај за педијатрију одштампан је, а неком фаталном грешком стечај за инфективне болести није одштампан, тако да сам морао предузети поновне мере у овом правцу; тако да се надам да ће и овај стечај у најскоријем року бити објављен.”

Интересантно је шта је даље било, али како изгледа, по смрти проф. Др. К. Суботића, ствар о Савићевом доласку на медицинском факултету у Београду, разбила се.

VII.

У психолошкој анализи савременика

Др. А. Савић имао је међу својим савременицима огроман број познаника, пријатеља, другова и поштоваца. Вест о смрти његовој пала је неочекивано и он је ожаљен од свих њих болно и искрено. Међу многобројним изјавама жалости било је и написа од људи, који су Савића добро познавали као човека и лекара и ценили његов јавни и приватни рад. Неке од тих написа већ смо унели у ове листове.

Но између већег броја осталих, које нисмо могли објавити, ма да то они заслужују по својој уметничкој изради и искреном болу због преране трагедије Алексине као човека, родољуба и лекара, износимо две кратке, али психолошки тачне анализе Савићевог духа и карактера, од два, Савићу блиска и врло објективна, савременика.

Г. Др. Радивоје Раденковић, сада обласни санитарски референт у Смедереву, један од најинтимнијих, но уједно и најозбиљнијих другова Савићевих још из ђаковања у Грацу и његов ратни друг и сарадник у светском рату, дао је овај објективни и занимљиви есеј о свом верном другу:

„Упознали смо се кад смо се уписали као ученици Велике Школе у јесен 1895 године. Савић се уписао као и већина ђака ужицке реалке на технички факултет. После годину дана уписали смо се на медицински факултет у Грацу. Он је доцкан дошао на Универзитет, јер је пред сами полазак из Ужица оболео од тешког трбушног тифуса. Дошао је у Грац једва опорављен од болести. Брзо се снашао, па и ако му је знање из немачког језика било минимално, (на матури је полагао фуанцуски) он је ипак после неколико месеци говорио лакше и боље него ма ко од нас.”

„То је била једна од његових главних особина, да се умео брзо снаћи у новим околностима и да је, наишавши на тешкоће, умео брзо и енергично да их савлада. Полага-

ли смо за прве три године све испите заједнички, а кад сам затим прешао у Беч, он је долазио тамо на краће време два-три пута. Заволео је Грац и све време као студент остао у Грацу. Он га је највише заволео због његовог зеленила и као спортист. *Необично је волео природу и уживао у њој.* Та му је љубав према природи остала кроз цео живот, и кад је на самртном часу изјавио да жели да буде сахрањен на Хисару више Прокупља, он је и последњи пут показао своју љубав ка природи.”

„Волео је људе и свој посао, коме се одао. Увек је имао пред собом неки нов план. Као већ старији лекар, он се свим жаром бацио на бактериологију, учећи врло марљиво, без престанка. Било је велико задовољство посматрати његову радост при сваком новом напретку, који је учинио. Његово је свако ново сазнање доносило велику радост и задовољство. Не могу заборавити његово усхићење, кад је на Крфу почео учити енглески и почео читати на том језику, као и доцније, кад је на фронту могао разговарати са Енглезима. Он је сваки посао, који отпочне, радио свом енергијом и увек имао успеха.”

„Од природе бистар и широке интелигенције, снажна састава и угледне појаве, он је имао једну ретку особину, а то је дубоко познавање психологије људске. Он се у људима није варао. Умео је одмах да процени праве људске вредности и одмах да зна шта се у чијој души скрива. То познавање људи, којег је он био свестан, учинило је, да је много пута себе спонтано наметнуо за арбитра у споровима између појединаца. Умео је да заглади и изглади многе спорове на сасвим вештачки начин; и ја сам се много пута дивио његовој правој дипломатској вештини, којом је умео да често каже многе опоре ствари на сасвим помирљив начин, а које би неминовно код сваког другог лица довеле до бурних сцена.”

„Одступао је преко Албаније као шеф једне санитетске јединице са мањим бројем војника. Дани су били тешки и морал јако поколебан код људи; највише због питања, на које је било многима тешко одговорити: да ли треба остати у земљи или ићи ван земље? Њему једне ноћи нестану три војника. Они су били решили питање за себе: треба се вратити у земљу и остати у њој! Др. Савић сазна

да се још петорица спремају да прве ноћи учине то исто. И шта би ту урадио сваки други старешина? Саветовао би их да то не чине, апеловао би на њихов патриотизам и т. д. Он као дубоки познавалац људске психологије и специјално наше народне психе, нареди да се сви војници по фронтне и онда им одржи овакав говор: „Војници! Ви видите и сами да су прилике све горе. И поред жеље да вас све са осталом браћом одведем тамо куда ми је наређено, ја не могу. Видите и сами да немамо довољно хране за све. Не можемо сви изићи на крај са оваквим средствима. Зато сам решио да се петорица од вас врате кућама, како знају и умеју.” Ту наброја по имену ону петорицу, што су се спремили да се изгубе с првим мраком. И шта се дешава онда? Оно што многи не би очекивали, али што је Савић знао сасвим сигурно унапред, на име, буран протест баш оне петорице. „Зар је право да нас напуштате? Зар смо до сада делили зло и добро с нашом браћом, а сад да нас напустите?” Савић је, владајући душама људским, онда изјавио: да ће, и ако му је то врло тешко, уважити њихову молбу и да ће са свима истрајати до послетка и до Божје воље! Та петорица била су од тада увек на челу оделења и нико више није ни помишљао да се врати.”

„Једна од главних његових особина био је велики организаторски таленат. Умео је увек да одвоји главно од споредног и да све силе, којима располаже, употреби и искористи до максимума. Дубоко је разумевао значај поделе рада. Његово завојиште имало је у неколика маха на фронту изванредно тежак задатак. За време борби септембра, октобра и новембра 1916. године огроман број рањеника имало је завојиште свакодневно да прими, да укаже помоћ и да их евакуише даље у позадину. Радило се око 40 дана из дана у дан од 9 сати изјуре, кад су почели стизати први аутомобили са рањеницима, до дубоко у ноћ, најчешће до 2—3 часа по поноћи. Ипак је посао вршен одлично и све се благовремено стизало. Да се тај посао постигне имало се највише захвалити њему као шефу завојишта. Није било ни једног јединог војника-болничара, који не би тачно знао шта је његов посао и шта он има да уради. „Главно је поделити посао и знати ко је за што одговоран, — то је тајна успеха сваке организације”, го-

ворио је Савић почешће. За најмању неуредност или аљкавост, он је знао кога има повући на одговорност. А имао је једну, не баш честу особину код Срба, — умео је да *прати разлику између дужности и пријатељства.*"

Кроз цео живот јако се занимао општим стварима и познавао је национални живот и националну политику много више и боље него што би то могли и помислити људи, који му нису били сасвим близу. Учествовао је у националној политици и стално је пратио национални покрет. Радовао се сваком успеху и био дубоко потресен свима националним неуспесима."

„Једнога дана, јануара 1917. године, дубоко у ноћ, видео сам да под његовим шатором још гори свећа. Свратио сам к њему и видевши га узбуђена, запитих га: „Шта је? Још не спаваш?“ Уместо одговора, он ме пресрете: „Знаш зашто нам ова наша Енглескиња није данас показала новине и ако је добила неколико бројева још јутрос? Није хтела да сазнамо шта се говори у енглеском парламенту о солунској армији. Траже неки посланици да се енглеске групе повуку са источног фронта као и цела источна војска! Ево новина да видиш, ипак сам их набавио.“ Разумео сам његово узбуђење и зашто није могао да спава."

„Алекса Савић је оставио овај свет у пуној својој снази, онда управо, кад је највише могао користити ствари, за коју се целог свог века спремао. *Има нечег узвишеног и симболичног у томе: неугасити се као пламичак свећице, која догорева, већ сагорети одједном, феноменално, за-светливши пуним сјајем, макар и последњи пут, попут метеора.*"

VIII.

Успомена Др. А. Савића

(од г-ђе М. Савић, рођене Кауфлер)

Као студент, као срески лекар, као војни лекар и необично вешт и брз организатор у рату, као управник велике болнице у миру, као народни посланик и Министар народног здравља, на целој линији живота, кретао се Др. Алекса Савић лако и хармонично, са уживањем. *Пријатан, човекољубив, мио и увек ведре душе, осбајао је брзо срца људска. Док би други утонули у сујету и обожавање самог себе, он се трудио да се одужи својом добротој. Знао се прилагодити свакој средини, као што се умео растајати од ње, ако су му то дужност и разум диктовали.* Као и сви они који упливишу лако на људе разног ступња образовања, није био демагог, него демократ и аристократ уједно.

У његовом изборном топличком округу, где је Др. Савић много година провео и делао као заузимљив и добар лекар, национални борац и културни јавни радник, народ га је јако заволео и био му одан као своме вођи.

Необично је волео природу и своје слободно време радо је проводио на пољу или у шуми и на планини. Његова љубав ка природи манифестовала се и за време последње кризе његове болести. Већ два дана тешко болестан, у боловима, лежао је у Прокупљу; са видним напором и болом у лицу, диже се са постеље и пење се на брдо Хисар (уз варош) одакле је необично леп изглед на све стране унаоколо. Ту на Хисару обележава с два камена сам себи гроб, где треба да га сахране !

Знао је да се занима са животињама и умео је са њима вешто поступати. Успевао је да лисице и курјак тако припитоми да су му били послушни и мирно следовали."

Волео је необично да се забавља и игра са децом, задржавајући при томе озбиљност и ауторитет свој. Импроvisoвао је за њих приче, махом из живота животиња, тако

да би могле важити као најбоље из дечије литературе да их је прибележавао.

Зашто се није оженио? За време његовог студентског живота то му је био идеал и ваљда је само пуки случај да из његове тадање сањарије и поезије није постала каква веза за цео живот.

Његов однос према људима у опште могао би се обележити најбоље тако да је био *јак познавалац људи, што је ретко, пријатељ и наклоњен људима.*

Као такав нарочито се показао према својим ученицима, младим лекарима, који су у нишкој болници апсолвирани свој стаж и који га сигурно никад неће заборавити. Пре подне одржавао је предавање на болесничкој постељи, које би сваком академском професору служило на част. После вечере позвао би те младе лекаре к себи, па су, по Сократовој методи, често поједина медицинска питања дискутовали и решавали. Каткад их је позвао у позориште или другу забаву и са њима весело провео, као да је са својим вршњацима.

Др. Савић је имао у великом ступњу способност брзог схватања, концентрисаног посматрања и самосталног расуђивања. *Према примедбама других, није био неприступачан и равнодушан, него им је поклањао увек озбиљну пажњу.* Своје стручно знање неуморно је усавршавао, поред практичног рада и лектиром немачких, француских и енглеских дела. Као срески лекар посећивао је готово сваке године практичне курсеве на клиникама у Бечу, Берлину, Паризу, Лондону и др. да би сазнао најновије тековине медицинске науке. После рата специјализирао се скоро 3 године код проф. Видала у Паризу.

За врем рата показао се и као храбар ратник и као способан и марљив лекар и као даровит организатор. *Његово боловање од колере, дисентерије, пегавца и рекуренса доказује како је верно и стојички вршио своју лекарску дужност на болесничкој постељи наших рањених и оболелих ратних бораца.*

Кад је Др. Савић изабран у топличком округу за народног посланика у 1925. години, било је бојазни да ће га на тој дужности и сувише апсорбовати партиска политика.

Но међутим показало се, да је он, као дугогодишњи тамошњи срески лекар, боље но ико познавао свој изборни округ и његове преке потребе; он је у првој линији, са очинском љубављу и бригом стварао својим бирачима оно што им је најнужније: болнице, народне библиотеке, купатила, велики број чесама за пијаћу воду, домаћичке школе, пољопривредну школу и др. Кад је најзад постао Министар народног здравља *осећао се срећним што му је пала част и дужност у део да сам може спровести реформе на здравственом пољу у нашој Краљевини*. Као да је слутио, он је те послове видно убрзао. Али неумитна коб смрти прекинула је те важне радове.

У колико му је његов интензивни стручни и културни рад дозвољавао, Др. Савић се занимао, поред српско-хрватске, још и литературом француском, немачком и енглеском. Највише је волео читати: Виктор Ига, Вајлда, Шекспира, Киплинга, Шницлера. У последњим годинама читао је нарочито радо и ловачке и друге приче о животињама.

Имао је великог знања и разумевања у медицини; био је вешт дијагностичар. *Сматрао је за највећу срећу што је баш медицину изабрао за свој позив, за коју је у себи осећао велику наклоност и дар.*

IX.

Војвода Ж. Мишић и Др. Савић

(епизоде)

Алекса Савић упознао се је ближе са Мишићем, кад је Војвода, после Балканског рата, већ као пензионер, купио пољско имање у Прокупљу и тамо се настанио, спријатељили су се и један другог веома ценили. То је сасвим природно; Војвода Ж. Мишић био је редак човек и карактер; достојни син предратне Србије, првокласни градитељ наше државе; Савић је био исто то, наравно, у мањем делокругу. Познавши се 1913—1914 године они су убрзо постали интимни и имали су један другом шта причати. Савић се јако заинтересовао за пензионисање Мишићево после једне славне ратне кампање. Мишић је дошао у конфликт са Министром финансија, Лазом Пачуом, једним од најдаровитијих људи предратне Србије. У питању је била једна солна афера неког трећег. Ни Стојан Протић није ту био попустљив. Тек Мишић је пензионисан. Савић је нашао да је то била неправда. И он се доцније, поред многих других, цео био заложиио да измири Мишића са радикалним вођама. Срби се у невољи сложе. Тако је Мишић реактивиран за учешће у светском рату и одиграо у истом једну славну улогу. Кад смо после Суворборске офанзиве у Ваљеву имали затишје, могли смо често Савића видети у Војводином друштву. То интимно њихово познанство и дружење трајало је до смрти Војводине, кроз целу ратну периоду. У Савићевим хартијама нашли смо неколико писама Војводиних, упућених Савићу. Ради светле успомене на та два ретка Србина, износимо их овде. Она су тако свежа и тако изразита, да се чини као да чујемо Војводу да говори:

Београд 16/8 1919.

Господине докторе, примих Вашу карту од 30/7 ове године тек пре 3—4 дана. Путовала је као корњача. Какве

су то дебеле науке које студирате и после толиких Ваших искустава на свима пољима и свима временима? Кад би Ви видели наше Прокупље, а нарочито оно моје малечко а лепо имање, како сам га затекао, Ви би ми сами саветовали да га напустим. Све је порушено, опљачкано, унакажено тако и толико да га чисто нисам могао ни познати. Па шта ми је друго остало, до да дигнем руке од тог чуда.

Чуди ме толико Ваше дуго задржавање на страни, а још не видесте ослобођену Србију! Грозан сте човек! Нели истина. Па добро кад мислите овамо?

Ствари се вамо развијају у разним правцима. Жели се консолидовање што пре и што скорије, наилази се на препоне, оне се савлађују, друге се појављују и т. д. онако како то опште бива после великих и чудних догађаја у току еволуције. Па ту не бити, чини ми се да грешите.

Примите поздрав, Војвода Мишић.

Cannes, 23.-XII.-1919.

Драги Господине докторе, пошав из Париза, сутра дан по подне стигао сам у Грац; тамо преноћио по нужди и сутра дан се одмах спустио у Кану, због зиме и магле. То Вам је једна планинчина којој се прилази једино зубчастом железницом. Куће су постројене по терасама тако да су једна изнад друге. Дужих шеталишта нема, сам по дотичној тераси. Оно је, доиста, вероватно врло добро за летње дане, а никако за зимска сунчања. Ето, шта Вам знају ти, као бајаги капацитети. Напроти, овде у Кани је дивно време. Сунца топлога колико год желите. Мирно место, отмено друштво, свакојаких завода, дивних вила. Веома много палма и т. д.

Млађи свет већином до 3½ часа по подне, шета по дивном кеју у летњем оделу, а даме деколтиране. Само старици за то време „носе си”, што кажу Врањанци, јесењи капут преко руке, да им се у невољи нађе.

Мој је хотел на самом кеју. Собе су са балконима пространим. Разговарамо са трајним шумом мора које је на површини врло мирно и сјајно на сунцу као огледало. Овај шум траје целог дана и целе ноћи, дакле, имамо природну, трајну музику. Између тога натмуренога Париза и Кане,

разлика је као у нас новембра и почетка јуна. Цвећа доста. У комшилуку сам Гранд Хотела, где је настањен Врховни Командант. Он чини честе излете по околини. И њему се Кана необично допада. Сезона отпочиње већ 1. јануара. Па да видите, овде је скоро све јевтиније но у Паризу. У овоме лепоме и пространом хотелу цео пансион са јутарњим доручком, ручком и вечером стаје 30 франака дневно. Храна је несравњено боља но у Монтани.

Е сад о мени. На првом сам спрату, као што рекох са балконом. Сунчам оболеле делове. Какав ће успех бити, сам ће Бог знати, али тек на ово више полажем него на она бушења коже. Жлезде на десној препони нити су мање ни веће, а нити мекше. Десна нога стално отечена, али на тој страни болови су се умањили. На левој препони онако као што беше тамо. Још болови без отока. Опажа се и тамо по нека јаче натегнута жила. Кад лагано шетам, болови су слаби, увече се појачавају. Апетит добар. Температура нормална. Лепо расположење. Знојење никако. Е па дед сад реците шта је у ствари? Те Ваше докторске претпоставке никако да се устале, све нека лутања. Па ово је опипателно, а дијагнозе никако! А шта би се тек могло рећи кад не би било ових жлезда? Сигурно још тежа дијагноза. Нисам лекар да бих Вам могао какав савет дати, али чини ми се да ћу Вам учинити велику љубав, ако Вам речем: Поклоните, сем осталог, нарочиту бригу на студију опредељивања дијагноза. Чини ми се да у томе и лежи највећа мајсторија за лекаре. Лекова има, кад су дијагнозе позитивне. За Вас ово, без сумње, није никаква новина, али видим, да и ти теориски капацитети у томе оскудевају. Није ли тако драги докторе. Будите одличан дијагностичар, постаћете најбољи лекар. — Бока нађе за потребно да ми оболеле делове маже изјутра јодом. Добро, и то чиним.

Овде се доста њих већ купају у мору, и сад можете мислити, какво је овде време. Штета што овде нема какав медицински факултет, јер мислим да би ова светлост и топлота дана много јаче дејствовали на јаче и боље проналаске, па дакле и на сигурније дијагнозе! Ето Вам дакле да се за неколико тренутака мало и насмејете и уозбиљите. Пишите ми и поздравите Др. Дучића и оне добре људе који ме испратише. Др. Саву такође поздравите и остале познате.

Здрави смо хвала Богу и лепо расположени на овоме
веома пријатноме и топломе зраку. Жели Вам најбоље
здравље и велики успех у „дијагностици“, са много поздра-
ва од мене и мојих

Ваш Војвода Мишић.

Ница, 9. III. 1920.

Драги Господине докторе,

Ваљда сте чули да сам целог фебруара лежао у креве-
ту од запалења плућне марамице и још собу не напуштам.
Хвала Богу кренуло је на боље. Вероватно 10ог ов. месеца
крећем одавде за тамо, па после за Лондон. Чуди ме Ваша
немарљивост за одговор на писмо. Одсешћу опет у Мон-
тани.

Војвода Мишић.

Путовање у Лондон, о коме пише Војвода Савићу, није
остварено, јер се Мишић тешко разболео. Војвода је тре-
бао бити примљен свечано од енглеског Краља и бити Ње-
гов гост. Савића је Војвода већ био одредио да буде у ње-
говој пратњи. Као што знамо Др. Савић је тада био у Па-
ризу ради специјализирања и лечења од његове смртоно-
сне бољке.

Х.

Лични живот

Др. Савић био је особити човек и у приватном животу. У том погледу требало би се, у многим чему, на њега угледати.

Нежењен. Његов момачки стан био је јако скроман у намештају и тек последње године купио је салон и нужан број ормана за своје књиге. У Нишу је већ имао стан са 4 собе и осталим припадностима по цену од 1000 динара месечно, у Стрезовој улици, где је и умро. Једна му је била спаваћа, друга за рад, а имао је собу за ординацију и чекаоницу. У соби за рад имао је леп и фини намештај као за гостинску собу. У спаваћој соби имао је много слика из својих ранијих година.

Боравећи у Београду као народни посланик и Министар становао је у соби хотела „Париз” бр. 9 *веома скромно*.

У Грацу као медицинар становао је махом сам; једном само са својим другом Др. Ристом Јеремићем, Босанцем, сада лекаром и књижевником у Суботици. Са братом није становао у Грацу, а једном је имао и храну и стан, због усавршавања у немачком језику, у једној германској породици.

Алекса није играо карте нити какву другу хазардну игру.

Врло мало и ретко пио је алкохолна пића, обично никако.

Код куће и као студент и доцније, седео је дуго ноћу, по потреби; у кафани не.

Др. Савић је био јако штедљив и од себе је штедио.

Но он је, опет, својим пријатељима, кад је требало, позајмљивао и новчано их помагао.

Новчано је помагао и поједине своје сроднике, било приликом удаје, било иначе, а издржавао је о свом трошку и једног сестрића.

Од младости је водио рачуна о своме понашању и своме образу. Био је исправан и поштен до крајности.

Своје штедио и чувао, а туђе није дирао, да се може узети за пример и поштењу и штедњи.

Др. Савић у народној ношњи

Психолог, познаваоц људских душа, он је и у комичној ситуацији других, бивао озбиљан и извлачио душу ближњих из тренутне незгоде. Када је путовао једном у пратњи пандура, на турску границу свог округа, привиче један Црно-

горац из пратње, кад су дошли на границу: „Закуните се, браћо, да ћете ме бранити од Арнаута!”, с којима је он био у љутој завади и на ратној нози. Између свију, заклео се сам Др. Савић да ће га бранити, и ако је молиоц био у пратњи да брани Др. Савића, а не овај њега.

Др. Савићу допало се Прокупље, јер околина његова много потсећа на околину Ужица, а народ у већини је исти као и народ у Ужицу, тако да је он постепено, радећи и живећи тамо, заволео више Прокупље и Топличане, него Ужице и Ужичане.

Насељеници *Црногорци* су га присвајали себи, пошто му је отац био родом из Етн. Херцеговине (Дробњака), а насељеници Ужичани сматрали су га као свог земљака, јер се Алекса родио и одрастао у Ужицу. Насељеници пак *Пешанци* звали су га *својим*, јер је Савић имао исте погледе, неустрашиве, на живот као и они.

Живећи у Прокупљу био је активан члан свију културних друштава. Много је радио на циљевима Народне Одбране и подизању родољубивог духа код омладине.

Кад није био заузет лекарским пословима, читањем и студијама, а не марећи за кафаном, увек се задржавао код куће, негујући разне животиње. У посматрању животиња налазио је велико уживање. Имао је коње, псе, голубове превртаче, од којих и данас има у нишкој болници читаво јато; курјака, кога је од малена млекоом отхранио, лисиче, јазавце, орла, мајмуна, пловке, гуске, кокоши. Уживао је у биткама својих гусака и петлова, с једне, и гусака и петлова Ристе Вељића, кафеџије у Прокупљу, с друге стране. Овај је борце-гусане набављао из Арнаутлука и Битоља, само да надбију, на средини пијаце, петлове и гусане Др. Савића. Пре неколико година донео је у нишку болницу, где је становао, једног *пауна* и *пауницу*, од којих данас има око 15 комада.

Његове животиње су га јако волеле, што се нарочито видело када се вратио из балканског рата у Прокупље. Кад га је видео његов курјак почео је цикати тако узбуђено да се за 2 часа није смирио. Његов побеснели пас-дакел, који је везан, на све друге насртљив, при приближавању Др. Савића, умиљавао се и вртео репом!

Савић је знао причати о својим животињама тако лепо

и забавно, да би се по том причању, могла занимљива књига саставити. Уживао је у лепом опису и сликама из живота дивљих животиња.

Лов је нарочито волео. Сам се бавио припитомљавањем дивљих животиња, те је имао читаву збирку њихову.

Свој лекарски посао волео је преко свега и налазио као ретко ко, своју срећу у обављању свог узвишеног лекарског позива.

Куповао је у Топлици шуме и ливаде, мислећи да старост проведе у лепој природи, у топличком крају.

Био је пријатне појаве, отменог изгледа, висок, развијен и пазио је на спољашност, како на одело, тако и на неговање косе и чистоћу своју.

Био је врло дружељубив.

Породицу и сроднике волео је нада све.

По природи је био умерено сангвиничар. По нарави и опхођењу љубазан. У младости је био умиљат.

Умео је лепо да прича, још боље и вешто да имитира друге, да прави комичне ситуације, прављењем комичног лица и говора, речју *прави комичар*. Но он је ту своју црту делом угушио још у младости, сматрајући да то није достојно човека, који озбиљно мисли и спрема се за живот!

Био је целог живота радан, борбен, ауторитативан, непопустљив, и према себи каткад, и према другима.

У рату је био храбар, према млађима увек строг и праведан, према старијим учтиво достојанствен.

Нежност према фамилији показивао је увек. Кад је боловао од пегавог тифуса и колере, није дозвољавао да се јави фамилији, како не би долазили њему и заразили се.

Док је био у Прокупљу био је протектор уметности. Често су уметници прво код њега свраћали при доласку у Прокупље, па тек онда ишли у гостионицу. Многи глумачки дефицит за то време платио је он.

※

※ ※ ※

Др. Алекса Савић био је момак до смрти! Зашто се није оженио, кад му је у фамилији то било правило?

За време ђаковања на медицини у Грацу била је једна сањарија и идеална интимност. Тицало се кћери једног ау-

стриског пуковника. То је остало као лепа епизода из живота једног студента.

Доцније у Прокупљу послови среског лекара били су напорни, нарочито у једном планинском округу. Савић је често путовао по округу, лекарска пракса била је обимна; његово учешће у Народној одбрани ангажовало га је предано и фанатички. После је дошла 1908 година, анексија Босне и Херцеговине са великим манифестацијама и народним митинзима. Сви ти послови озбиљно су апсорбовали све његово слободно време и учинили да питање о женидби не истакне на прво место. Сем тога било је још времена за ту животну дужност, јер се близина крупних догађаја у Европи није тако живо још осећала.

Била је једна девојка, у почетку његове лекарске каријере, кћи једног марвеног лекара у унутрашњости, коју је Савић заволео и хтео се њоме оженити. Али, по старом обичају, пошто су му родитељи умрли, утицао је на њега, у том случају негативно његов рођени ујак, те се та ствар занемарила, можда не без штете по Алексу.

У Прокупљу је било у једном случају интимнијих покушаја да се дође до женидбе. И брат његов, кога је он јако волео кроз цео живот, говорио је тада: „Мени је право и нећу се мешати у то, коју ћеш ти узети за жену; она ће бити моја снаха, па ако је теби добра, биће и мени право!”

У то је дошао рат, који је најмања прилика за женидбу. Но код Савића и у ратно време била је једна брачна комбинација. У Солуну је тада просио једну девојку, Гркињу, лепу и богату, образовану, из једне угледне грчке породице. Отац девојчине мајке био је некад вођа једног националног устанка у Грчкој и једна улица у Солуну носи његово име. Али и та се прилика покварила, јер мајка није хтела да се растане са ћерком и пусти је у другу земљу. Иначе цело ратно време Савић је лебдео између живота и смрти, јер је, као што је већ поменуто, боловао од четири тешке ратне болести, те није никако чудо, што се није у току рата оженио.

По свршеном рату, опака болест, која се појавила код Савића у бубрегу, за време бављења у Паризу, одложила је у недоглед питање о женидби Савићевој. Цело време од

1919 до смрти прошло је у неравној борби са болешћу, па је најзад смрт за навек угасила наде и племените тежње у том погледу.

*
* *

Др. Савић говорио је немачки и француски перфектно и служио се литературом тих језика издашно још одавно пре рата.

Али како су наше везе са Енглезима у току рата биле све интимније, то се код наших ратних интелектуалаца све јаче истицала потреба знања енглеског језика, било у чисто ратно-оперативним, било у интендантским пословима, било нарочито за везу са енглеским Црвеним Крстом, лекарима и нудиљским особљем, Савић је, како га је Бог створио, орног и предузимљивог, још концем 1916. године у Сакуљевоу код Битоља, прионуо на учење енглеског језика и уз јаку припомоћ тамо запослених Енглеза и Енглескиња, за неколико месеци и научио га, те је могао после у току целог рата читати енглеске новине и књиге и говорити енглески. То знање енглеског језика у рату, нарочито у тешким приликама 1916—1918 године, у погледу снабдевања и подизања наших евакуационих болница, у стручном и економском погледу, кад је требало ангажовати енглеску припомоћ и хуманост за наш војни санитет, користило је Савићу у многome, те је могао имати успеха у брзом организовању и сигурном функционисању тих евакуационих станица; сем осталог, и то је био разлог наглог порасту угледа и гласа Савићевог као ратног лекара.

XI.

Стваралац хигијенске културе у Топличком крају

Поменули смо већ да се Др. Савић, још чим је постао срески лекар у Прокупљу, почео живо интересовати културним приликама народа тог краја. Сасвим природно да се он, као лекар, највише занимао стањем хигијенске културе. Јер, док се прилике у општој култури једног земљорадничког народа врло споро и тешко, од етапе до етапе, сређују и побољшавају, па се зле последице тога не виде и не свете, привидно, тако грубо и штетно, дотле, због непосредне опасности по здравље и животну снагу народа, зле последице ниског ступња хигијенске културе изилазе на видик у тешким разбољевањима и помору становништва, што умањује расну вредност и јачину народа. Но не треба губити из вида велике тешкоће у подизању хигијенске културе.

Поред своје хигијенске пропаганде у народу као срески лекар, почео је полако и малим, помажући и пропагирајући покушаје уређења вароши Прокупља, регулације, калдрмисања и стављања тротоара, као и нарочито шумљавања околине и саме вароши.

Нарочито је још тада обратио највећу пажњу и бригу око проналажења добре пијаће воде и грађења и одржавања солидних извора, бунара и чесама и око контроле река и потока из којих народ употребљује воду и за пиће. Сем општих хигијенских разлога, на то га је потстицао факт чешће појаве тифуса и дисентерије у његову крају о чему је 1910—1911. год. публиковао податке и издао популарна упуства о сузбијању тих наших домаћих тешких болести, нарочито по селима.

Но многи његов корисни предлог и опомене надлежним властима и народу, остали су без резултата и извршења, јер су финансиске прилике и народа и државе биле те-

шке. Малена Краљевина Србија морала је трошити много на наоружање и спрему војске, да би у згодном моменту била спремна и извојевала уједињење народа у велику државу, која би могла да већу пажњу поклони хигијенској култури народа.

У то је дошао балкански, а одмах по томе и светски рат, који су били врло непогодни за хигијенске реформе и народно здравље. Савић је отишао у рат, једва је изнео главу из њега, ма и као тешко болестан човек и инвалид.

Са јачом вољом и бржим темпом наставио је своју хигијенско-културну акцију у народу свог краја, по повратку у отаџбину. Но 1921. године преселио се из Прокупља у Ниш, али га то није ометало да одржи најживље везе са топличким крајем. Али је само променио тактику у политичком раду. Раније није марио, нити га је привлачио посланички мандат. Међутим 1925. год. на фебруарским изборима за Народну Скупштину, кандидовао се и био изабран за народног посланика за изборни округ топлички.

То му је дало прилике да се сав заложи за хигијенске циљеве и реформе у земљи, нарочито у своме топличком крају.

Године 1925, 1926 и 1927. могу се назвати најплодније и највредније у његовом културно-хигијенском раду у опште, а нарочито за Прокупље и топлички крај.

Његовим заузимањем подигнута је у Прокупљу близу железничке станице модерна болница са 80 постеља и 14 купатила у разним павиљонима с водоводом, електричним осветљењем и канализацијом. На крају вароши, крај пута за Ниш подигнута је лепа двоспратна зграда за Пољопривредну школу. У вароши Прокупљу и варошицама Куршумлији и Блацу, подигнута су парна купатила. Више Прокупља у „Боровњаку”, који је засађен заузимањем пок. Савића, види се зграда резервоара за будући водовод Прокупља, који је такође његовим заузимањем подигнут.

Питање о водоводу у Прокупљу протеже се већ читав низ година и на њему су радили сви угледни грађани те вароши. Но посао је, на жалост, као обично ишао врло споро. Већ као народни посланик од 1925. године па и доцније као Министар народног здравља Др. Савић је најжив-

ље настојао да ликвидира то крупно и необично важно питање за варош Прокупље.

Генерална Дирекција вода у Београду наредила је свом инжињеру г. Вел. Томашевићу те је септембра 1926. отишао из Аранђеловца у Прокупље „ради састанка са народним послаником Др. А. Савићем и шефом обласног хидротехничког одељка из Приштине г. Балком, по питању снабдевања пијаћом водом вароши Прокупља“. Он је обишао све радове које је хидротехнички одељак извршио у циљу проналаска здраве воде за пиће и употребу, а сем тога обишао и околину вароши и све изворе, који би могли ући у комбинацију за изградњу водовода и поднео следећи извештај:

1.) *Постојећи водовод.* Североисточно од Прокупља, око 4 км. удаљено, налази се село Доња Стржава. На падинама два брега, у долини више села, ухваћен је један извор примитивном каптажом и грнчарским цевима спроведен даље. Количину воде није било могуће измерити, пошто није била откопана каптажа. Одмах испод овог села, поред пута Прокупље—Крушевац налази се село Горња Стржава. У близини тога пута ухваћен је други извор, који се, ниже доле, састаје са оним из Доње Стржаве у једном плитком малом шахту, из кога води цев за варош. Количина воде која тече у шахт износи 1 л. (сек., а оба извора дају од прилике $\frac{1}{2}$ л.) сек. Температура воде је 14° при температури ваздуха 10°C . Овај водовод је сасвим примитиван и без резервоара. Ради контроле цеви на сваким 100—200 м. израђени су мали, плитки контролни шахтови, који су покривени тешким каменим плочама, над којима нема често ни 60 см. земље. Може се рећи да је овај водовод потпуно загађен и да би га требало што пре избаци из употребе, јер и оних 6 чесама што их има у Прокупљу раде слабо.

2.) *Ливаде-појате* налазе се североисточно изнад Прокупља у правцу старог водовода. Хидротех. одељак је на томе месту извршио 3 бушења до дубине 15 м. и није нашао већу количину воде, осим оне, која се налази у земљи услед влажности. Мештани тврде да се на томе месту, за време киша, налази велика количина воде и да влажност дуго траје, али по мишљењу потписатог, ту се не може оче-

кивати већа количина воде с обзиром на извршена бушења, а и због мале висине, у случају проналаска подземне воде.

3.) *Бушење код болнице.* Одељак је извршио неколико сондажа у близини нове болнице с десне стране реке Топлице и нашао шљунак, али потпуно сув. Мало даље од места бушења, болница је ископала бунар, али по тврђењу шефа одељка и он није могао дати већу количину воде за дуже време, јер је, чим је пумпа почела да ради, ниво воде се одмах осетно спустио. Због тога је одељак ову комбинацију снабдевања подземном водом и црпљењем одбацио.

4.) *Черкеска чесма.* Испод вароши, с леве стране Топлице, Општински суд је 1924. године ухватио изворе и подигао резервоар и 4 чесме. Количина воде износи око 2л./сек. *Водовод је израђен примитивно; колаудиран је од комисије Дирекције вода, али по мом мишљењу овај водовод не би требало употребити за пиће, јер пролази кроз доњи део вароши и нечиста дворишта, а цевии су земљане (грнчарске), које врло често прскају.*

5.) *Беле Воде.* Јужно од Прокупља, удаљено око 4 км. лежи село Беле Воде. Изнад њега око 700 м. удаљен на обронку велике и густе шуме налази се један моћан извор који сад даје 4.5 л./сек. При температури ваздуха 10° температура воде је 17°С.

Закључак. Прокупље има око 5000 становника. За снабдевање водом за пиће и другу употребу, потребно је око 6л./сек.

Постојећи водовод треба довести одмах у исправно стање, док се нови не сагради, а по довршењу новог, потпуно га искључити из употребе и том водом обезбедити села Горњу и Доњу Стржаву.

Ливаде, појате и истраживање подземне воде код болнице, такође избацити из комбинације. Та истраживања није требало ни вршити, док се не изврше истраживања постојећих извора, пошто треба избегавати водове са црпљењем, већ увек по могућству са природном тежом (гравитацијом).

Као једина озбиљна комбинација за водовод у Прокупљу јесу „Беле Воде”. Марљивим истраживањем и испитивањем извора количина воде би се сигурно повећала, јер

су хидролошке и географске околности врло повољне, а ценећи по материјалу на површини и геолошке. *Температура воде је прилично висока, те не изгледа да долази из велике дубине.* Ипак ће се то утврдити кад се буде са копањем полукружног рова ушло дубље у земљу и температура воде мерила три пут дневно, нарочито после кише и нагле промене температуре ваздуха. У сваком случају то неће бити главни разлог да се тај извор искључи, јер ће вода до вароши примити температуру земље, кроз коју пролази. Да би се имало података о том најважнијем делу — извора, потребно је одмах приступити истраживању и испитивању његовом, пошто је сад минимум у издашности услед суше, те се са пронађеном количином воде може сигурно рачунати. И кад се утврди хемиском и бактериолошком анализом да је вода добра за пиће, а количина довољна, онда ништа не стоји на путу да се тај извор употреби за водовод Прокупља.

Питање спровода вода преко Топлице сифоном или акведуктом, ствар је детаља пројекта у економском погледу. Снабдевање села Беле Воде обезбедило би се извором, који се налази у самом селу, а ако село не буде уступило Прокупљу извор „Белу Воду” онда извршиће експропријацију.”

Вероватно је да је Савић послушао савет тог експерта, јер већ под 27. III. 1927. пише му шеф хидротех. одељка у Приштини инж. Г. Фрања Балка да је пројекат за водовод у Прокупљу испослан Генералној Дирекцији Вода са предрачунском сумом од 3.630.000 динара и то:

1.) Каптажа извора	18.500
2.) Шахт за прекидање притиска	9.200
3.) Две чесме у Белој Води	23.000
4.) Од извора до резервоара	940.000
5.) Резервоар	309.100
6.) Мрежа	2.184.660
7.) Разно	145.500

Свега 3.630.000

Тој суми имала се још додати вредност експропријације извора у Белој Води.

За прву грађевинску периоду требало је, по мишљењу шефа, 1.500.000 динара, јер није била неопходна потреба да свака улица добије водоводне цеви за сваку кућу нити да се на сваком ћошку намести по један хидрант (на што је предвиђено 2. 184.660 дин.). Тај први кредит требало је што пре одобрити, а остатак би имало дати Министарство народног здравља, а евентуално осигурати општина прокупачка путем зајма.

Тако је одобрењем пројекта за водовод у Прокупљу могао отпочети рад на остварењу његову у буџетској периоди 1927/28. А за продужење рада у буџетској 1928/29. дирекција вода у Београду, оставши без редовних и ванредних кредита, поднела је амандман за финансиски закон 1928/29. у износу од 2.780.000 дин. за:

1. довршење водовода у Аранђеловцу са израдом варошке канализације и делимичне регулације речице „Кубршнице“	Дин.	900.000
2. За довршење водовода у Прокупљу	„	500.000
3. „ „ „ „ Ариљу	„	80.000
4. „ „ „ „ Пријепољу	„	400.000
5. „ „ „ „ Ражњу	„	100.000
6. За довршење мањих сеоских водовода у местима осудним водом	„	800.000

По чл. 35. уредбе о преносу послова на обласне самоуправе предвиђено је да држава настави у току 1928/29. започете радове. Тако је чл. 2. финансиског закона 1928/29. одобрен горе поменути амандман Мин. пољопривреде и вода у 2.780.000 дин. из кредита од 10.000.000 дин. за водоводне радове, који је пренет на обласне самоуправе по чл. 3. у вези са тач. 23 чл. 1. уредбе о преносу послова на обласне самоуправе. Тако је и Прокупље могло добити за продужење (довршење) рада на водоводу предвиђену суму од 500.000 динара. Др. Савић је се много заузимао за решење питања о том водоводу и готово га привео крају. Израда тог водовода је огромни хигијенски добитак за град Прокупље и околину.

Генерална Дирекција вода, или како се сад зове само Дирекција вода (Министарство пољопривреде и вода) има великих заслуга за хигијену пијаћих вода у нашој Краљевини, и, ма да је још млада установа, она има већ лепу

прошлост. Од свог оснивања до данас израдила је пројекте мањих сеоских водовода у предрачунској суми од 65.000.000 дин. Како је та сума несразмерна са кредитима, којима је за те радове располагала у својим годишњим буџетима, а како је, с друге стране, извршење водовода у појединим селима и насељима, у буквалном смислу од виталног (животног) значаја, (редовне или периодичне епидемије тифуса или дисентерија услед загађења јавних извора и бунара; потпуна оскудица блиске пијаће воде или недовољна количина исте.) Дирекција вода је према степену хитности и расположивим кредитима преузела водоводне радове у појединим местима (селима). Зато је и унела у амандман 1928/29. 800.000 динара за постојеће хитне радове на селу, бар док области организују своје техничке службе.

Но Др. Савић није само ограничио свој хигијенски рад на варош и варошице, него је још више и неуморно радио на хигијенском подизању села и сељака. У селу Белољину, поред пута за Куршумлију види се једна нова лепа зграда, Школа за домаћице. Такве школе је подигао и у селима Бакусу и Пуковцу, у срезу добричком.

У округу топличком радио је на изналажењу хигијенски исправних вода и подигао својим заузимањем и ауторитетом много чесама и пумпи. Тако у срезу *прокупачком* подигнуте су чесме и пумпе у селима: Бумбуреку, Горњој Трнави, Великој Плани, Прекопуцу, Ћуковцу, Губетину, Прекадину, Белољину, Драгуши, Доњој Коњуши, Вичи, Сварчи, Церовцу, Јабучеву, Житном Потоку, Гргуру, Товрљану и Барбатовцу. У срезу *добричком*: у Бресници, Бериљу, Батушници, Балајинцу, Баличевцу, Глашинцу, Доњој Расовачи, Међи, Мекишу, Девчи, Новој Божурњи, Пуковцу, Студенцу, Ст. Момчилову, Топоници, Влахову, Добротићу, Житорађи, Гор. Дреновцу, Бакусу, Ст. Божурњи, Цигољу, Костадиновцу, Орљану и Шајановцу. У срезу *косаничком*: У Добром Долу, Рачи, Високи, Дубрави, Доњој Микуљани, Гор. Микуљани, Данковићу, Маричићу, Доњ. Точану, Дединцу, Лукову, Баћоглави, Вршевцу, Пљакову, Бањи, Рудару, Грабовници, Барлову, Пепељевцу и Крчмару.

Заслуге Др. Савићу на хигијенском уређењу пијаћих вода у топличком крају велике су; тим је овековечио своје име у томе крају и дао угледан пример како и шта

треба да ради лекар који воли свој народ и који је изучио темељно медицинску науку и хигијену, не само ради осигурања егзистенције сопствене и своје породице, него и да те племените науке примењује у средини народа, на селу, наравно у границама датих могућности. Несумњиво је да лекар у народу мора бити носилац и пропагатор хигијенске културе. Признајемо да то није лак посао и да тражи велике напоре и стрпљења. И Др. Савић је имао то стрпљење и фанатичну неуморност, јер бивало је и великих препрека за остварење хигијенских тековина, каткад и од оних, којима су баш оне намењене. Примера ради навешћемо неколико случајева. Тако санитетски референт среза прокупачког јавља службено: „Чесма у Ћуковцу је готова, али вода не иде на славине, него свуда наоколо.” Или: „Чесме у Белољину и Брсничкићу нису још почете; издавано им је наређење неколико пута, претседник је казао усмено да ће новац да врати,” или „Чесма у Сварчи још није почета, по реферату овог референта, претседник је узет на одговор од стране поглавара.”

Др. Савић је много радио и помагао да поједине општине добију помоћ од државе ради подизања нових зграда за основне школе у округу топличком. Познато је да су многе школске зграде у границама предратне Србије још тескобне и хигијенски сасвим неисправне; често се наилази на учионице, где су деца збијена једно уз друго, тако, како се не би веровало, док се не би видело. У једној земљи, у којој се 400 година робовало неписменом непријатељу и где се читаво једно столеће ратовало за слободу, то није чудно, али се ипак, доста немарности у томе мора признати. Но покрет за грађење нових школских зграда у Србији ипак је раног датума; народ је био рад, градио је сам школе, но морало му се бар једном руком помоћи пружити. Тако је то ушло у обичај да држава негде гради сама народу основне школе, а негде даје по нешто новчане помоћи. Грађу је увек давао народ. Тако нпр. 1927. год. дато је помоћи народу топличког краја. За подизање школских зграда из држав. буџета:

1. Црнатово ср. добрички	5000 дин.
2. Ђакус ср. добрички	10.000 дин.
3. Ст. Божурња ср. добрички	5000 дин.

4. Житорађа ср. добрички	5000. дин.
5. Кочане ср. добрички	10.000 дин.
6. Прекопуца ср. прокупачки	10.000 дин.
7. Гргур ср. прокупачки	15.000 дин.
8. Трбуње ср. прокупачки	10.000 дин.

Пошумљавање голети и места, где је некадања шума уништена, нарочито у градовима, а и у селима, од огромне важности, не само у пољопривредном, него и нарочито у хигијенском погледу. Др. Савић је то врло добро знао и још од почетка свог хигијенског рада, у топличком крају, настојавао да се то врши и сам надгледао рад, нарочито последњих година свог живота. „Ради се на пошумљавању ферсирано и време је лепо — пише Савићу Драг. М. Ристић октобра 1926. „Данас завршавамо рад на „Хирици Бајиру“, где смо засадили око 50.000 борова, 200 липа и 1000 јасенова. Садимо још двогодишње борове, старије и немамо. Лисната дрва још не садимо, јер још „раде“, није опао лист од њих. На „Хисару“ засадићу фигуре, као што су биле“.

XII.

Политичар

Ужице и његова слободоумна и родољубива средина били су веома погодно земљиште и атмосфера за формирање политичке свести у Алексе. У школи још, поред брата Миливоја, он се већ у раној младости запојио и одушевио социјализмом и родољубљем. То је онда, још и од седам-десетих година прошлог века, па и све до дефинитивног преокрета у националној политици 1903. године, била главна духовна храна и исповест великог дела наше омладине. Те две компоненте доцнијег практичног политичког радикализма, понео је Алекса Савић из Ужица, прво у Београд, где је отпочео учити технику, па доцније и у Грац, где је студирао медицину. Но он је врло брзо, почео већ у Грацу, да друкчије гледа на праведне и математички тачне социјалистичке теорије и практичне циљеве и да се прилагођава стварној реалности, но опет у једном рационалном и солидном правцу. То је, у многоструку, поред урођеног духа и карактера Алексиног, проузроковала и југословенска средина у Грацу. И ако је био члан Српског академског друштва „Србадија”, ипак је идејно јако деловало на њега дружење са хрватским, словеначким, далматинским, бугарским и другим словенским студентима. Упознавање са родним националним приликама и гледиштима својих славенских другова, открило је у Алекси широки видик, будућност и задаће југославенских племена. Дошавши из Србије, рођен и одгајен у једном од национално најчистијих крајева њезиних, поникао пореклом испод Дурмитора, Алекси је лако било и замислити у својој глави грандиозну југославенску националну синтезу и Србију као звезду и вођу Југословенства.

При повратку у Србију и примивши службу среског лекара у Прокупљу, Алекса је се тамо врло брзо упознао и снашао, не само са људима, но и са приликама и условима јавног живота. Као и многи други социјалистички интелек-

туалци, свршивши студије у земљи или на страни, и одређе-
ни да служе у унутрашњости, и Алекса се определио за ра-
дикалну странку. Рођен у радикалној кући и средини, ње-
му је такође било лако увидети, да је у једној земљорад-
ничкој земљи, без велике индустрије и радничке масе, ради-
кализам био једина позитивна и природна политичка метода,
како су после 1880 год. у политичком, економском, култур-
ном и националном погледу унели у свој партиски програм
следбеници Светозара Марковића и Николе Пашића. У Про-
купљу и округу топличком, у блиском додиру са сељацима,
према ондашњим приликама — 1904 год. могао је увидети
да су народу као насушни хлеб, потребни одани школовани
људи, нарочито од струке медицинске, техничке, пољоприв-
редне и просветне. Зато је, као што смо већ поменули, при-
онуо на своје стручно поље рада, што је народу тада, па и
данас, најпотребније. И имао је потпуно право; Др. Савић
имао је да бира, или да се пусти на јавно политичко
и партиско поље рада, а да медицину и хигијену упражња-
ва као занат и профит, узгредно, што значи исто као да их
напусти; или да остане вредан и савестан лекар у народу,
да га не напусти у његовој хигијенској и медицинској за-
пуштености и беди, него да му ту баш покуша својим зна-
њем и вештином помоћи, а да дневну политику и јавне по-
словне остави у рад и дужност људима, који су се већ иста-
кли, стекли углед и признања као нарочите вође и били би-
рани од народа. Убрзо по ослобођењу (1878) Прокупље и
топлички округ, прелазећи из Турске ауто-бирографије у
демократску јавност Кнежевине Србије, морали су се опре-
делити према ондашњим политичким партијама; у почетку
су слани у Народну Скупштину *владини људи*; доцније
округ је бивао све напреднији, док је варош Прокупље
(које је по тадањем, бирало засебног посланика) остајало
дугу уз либерални режим. Тако н. пр. на изборима од 30/XI.
1880, од укупног броја народних посланика само су 3 били
из старог либералног режима, а од те тројице, једнога је
дало Прокупље! (Михајло Јеремић). Тај изборни датум има
историску важност; од тада мала Србија постаје све више
демократска земља, док то, преломом од 1903. није дефини-
тивно постала.

Кад је Савић 1904 године дошао за среског лекара у

Прокупље, топлички крај био је скроз радикалан. Вође народне биле су, чувени Ј. Шаранац (члан Главног радикалног одбора), поп Богосав Поповић, Ј. Баличевац, Ј. Шелмић и др. Тада је већ изашао на глас и постао школовани вођ топличких радикала Илија Илић, адвокат, некадашњи социјалиста и следбеник Светозара Марковића.

16. јуна 1927 постао је Др. А. Савић Министром народног здравља у Кабинету г. Веље Вукићевића. Неко време тај портфељ био је непопуњен и заменик је био г. Влада Андрић, Мин. аграрне реформе. У том међувремену у јавности је избило више имена, као кандидати за Министра здравља. Сам Савић је још раније говорио својим интимним колегама да мисли на тај портфељ и већ је истављао главне линије свог програма. Једном приликом, за време буџетске дебате марта 1927., рекао је; „говорићу кад дође на ред буџет санитетски; мислим да одобрим и акцентуирам хигијенски правац у санитарној политици.” Он је тада радио пуном паром на питању пијаћих вода и народних купатила у топличком крају, а то је било у тесној вези са хигијеским буџетом Мин. народног здравља.

Кад је оно било питање ко ће најзад бити Претседник владе, пре образовањем Кабинета г. Вукићевића, упитао је један интимни колега, Др. Савића, дали ће његова кандидације за Министра народног здравља отпасти, ако г. Вукићевић састави владу, он је живо одговорио: *Au contraire!* У великој кризи по смрти њеног славног вође, показало се, на жалост, да у тој великој заслужној политичкој организацији, није било човека, који би био моћан, и, што је главно, *предестиниран* да постане несумњиво и безусловно, аутоматски и сам по себи, шеф њезин. То је била једна историски важна, и овога пута, фатална прилика и поука: да се вођи народни не именују и не постављају од других, него се *рађају*, неуморно раде и својим особинама и карактером неодолјиво привлаче признање и поверење већине својих сувременика.

Др. Савић није био професионални политичар, али је по својим медицинским методама био добар и објективан посматралац у политици. Кандидован и изабран за народног посланика 1925. год., по жељи самог вође странке Н. Пашића, он је, по смрти Пашићевој, знао и видео и предви-

део кризу у странци, па се према томе лако и опредељивао. Знао је да ће та криза дуго трајати, док се дефинитивно не пречисте људи и појмови.

Др. Савић, примивши се већ посланичког мандата, трудио се и умео да своје бираче задовољи и заузме се за њих, нарочито у стварима и потребама које су се тицале, не толико појединаца, колико читавих села и општина као колективних јединица. У томе се одушевљавао, али за лична питања *не*, или бар *не толико*. Он је вероватно имао прилике да види у западним државама Европе колика интимна духовна веза постоји тамо између народног посланика и бирача, и бирачи појединачно и бирачи колективно сматрају тамо свог посланика као свог политичког правобраниоца. Посланици у појединим местима путне средокраће имају своје канцеларије (*бирое*, рекло би се, политичке или партиске *амбуланте!*) где извештени бирачи, било колективно или појединце, поврве кад посланик дође, те траже од њега савете или помоћи друге врсте. И Савић је често посеђивао и топлички и призренски крај ради додира и саветовања са својим једномишљеницима и пријатељима. Какву психу и нарав имају наши политички људи у народу преддратних територија, познато је, но карактеристике ради и као интересантно навешћемо овде писмо председника једне месне радикалне организације Арнаута, из краја где су ти наши суграђани бројни, упућено пок. Др. Савићу, као њиховом изабранику:

„Поштовани Господине! прошлих избора смо у народу објашњавали Вашу пожртвованост за радикалну странку и Ваше родољубље и сад слободни смо сваком нашем суграђанину у очи погледати, јер сте Ви од Вашег обећања почели икупљивати дату реч. Обећана барака за болеснике приспела је, и она је већ подигнута, тако, да нашем месту има да послужи као углед и украс. Само би сад, и то што пре, требало унутра намештај, а што је најглавније, *лекар још није дошао, те би требало да је што пре овамо*. Поштовани Господине! пратећи новине, видимо да се Ви са друговима трудите да се народу помогне, то ми и објашњавамо нашим суграђанима; али и противници наше странке не седе скрштених руку; они опет настојавају свом снагом да убеди грађанство да неће добити никакве користи,

те зато бих Вас молио да се сад што пре за овај срез учини помоћ у овоме: Срез Н. један је он дајсиромашнијих у Краљевини; све је камен, камен и ништа друго и Ви то знате, и он није могао да уђе у *пасивне крајеве* да би му се помогло, јер цео срез иде у печалбу и отуд се исхрањује. Но како сам уверен, да и сама држава не располаже довољно сретствима, да би те издатке учинила, то Вас тиме нећемо ни оптеретити. Само Вас молимо да нас помогнете *онде, где не треба никаква жртва, а закон даје право*, те Вас молимо ово учините што пре: *Ви у скупштини доносите племените законе, али се они у народу не примењују, како је Ваша жеља и Ваш дух*. Кодико муке имате око буџета и ми знамо, али кад се он не извршује, онако како треба, *то је мука*. По чл. 61. фин. закона, за буџетске дванајестине 1924/25. разрезани порез за 1924 има да важи и за 1925—1927, годину. *У нашем срезу није тако поступљено*. Среска финансиска управа у Враништу наредила је те су сви домаћини поднели нове пореске пријаве у 1924., па је по тим пријавама, тек око краја 1925. бивши шеф финансиске управе Н. Н. по партијалном распореду разрезао нову порезу, да те Бог сачува, и одмах је по томе наплата вршена, распоред није ни објављен, није разрез ни потврђен, но се само тако морало наплаћивати, па и данас наплаћује. *Грађани под овим неправедним теретом гуше се, па ако овако потраје, биће и расељавана*. Поводом тога, ја и сви претседници општина из среза Н., у априлу ове године (1927) поднели смо жалбу Генералној дирекцији непосредних пореза, и из Министарства финансија наређено је по овом увиђај и све је ислеђено. Али је све то опет у окр. Финансијској управи у П., где је сад онај исти Н. Н. на служби и тамо је учињен застој и ово никако више да изађе на бео дан и да се донесе решење. Зато Вас молимо да Ви настанете да се овај предмет изнађе и решење донесе. Поштовани, Господине Министре, и, драги наш пријатељу, молимо Вас још за Вашу високу интервенцију код г. Министра војске и морнарице да се скрене пажња и упуту распис на Команданта призренског војног округа да на време решава све молбе, које му грађани подносе по предмету храниоца, а не да молбе чекају по 6—7 месеци, те народ

због тога највише пати, јер се већ неки спремају да упуте жалбу и на Народну скупштину.”

Поставши Министар народног здравља, Др. Савић је се одмах у почетку заинтересовао како стоји са питањем новог, општег санитетског закона за нашу Краљевину. Било му је познато да још постоје у важности код нас разни санитетски закони, аустриски, угарски, србијански и хрватски, који, ма да сви теже истом циљу, ипак, или често нису извршивани, или су застарели, те је санитетска струка била прилично занемарена, несређена или ишла у раскорак. Сазнавши да то питање није ни покретано од 1921. год., изузев неколико мањих, нових закона, који или су убрзо изгубили важност увођењем закона о управној подели земље, или су једнострано примењивани, Др. Савић је решењем од 10. августа 1927. год. ЗБр. 36088 наредио да се *прикупи грађа и изради пројект општег санитетског закона за нашу државу*. У тој одлуци наглашено је да су искуства и тековине последњих 25 година на санитетском пољу, нарочито у току светског рата и после њега, указали на нове путеве, методе и циљеве у санитарној организацији; зато је крајње време да се разноликости и разнобојности прописа у санитетској администрацији и организацији, учини крај, а према сувременим принципима медицине и хигијене, а на основу искуства у досадањем раду, као и с обзиром на реалне потребе нашег народа, израде законске основе за целу земљу и јавни санитет реорганизује.

Тај посао отпочет је за време његова живота и после смрти продужен у Министарству народног здравља, пошто су основе и претпоставке за тај закон такве, да би их сваки Министар народног здравља, без обзира на политичка гледишта и промене, могао и требао усвојити и припомоћи својим ауторитетом да се реализују, јер претстављају, несумњиво темељну, и самим тиме и уједно националну реформу нашег санитета.

Уз решење о изради пројекта санитетског закона донес је и одлуку, те је октобра 1927. год. поново покренут „Гласник” као стручно административни орган Мин. народног здравља, у којем се имала заинтересовати ужа и шира јавност за санитарне проблеме у нашој држави и за претстојећу санитарну реформу.

Главни принцип Савићев у погледу јавног санитета био је да у раду свих лекара у народу треба да влада један дух и циљ; није марио ни за какве бифуркације (рачвања) ни за *double courant* (рад у два правца) него за интимни контакт и сарадњу свију лекара, почевши од Министарства па до последњег засеока и колибе и обратно.

Није ни симпатисао ни одобравао поделу лекара на терапевте и хигијеничаре, него је сматрао да модеран, темељно спреман лекар, мора бити, хтео не хтео, по сили и логици прилика и послова, уједно и добар лечник и вредан спроводник и пропагатор примењене хигијене. Научно-техничке и медицинско-хигијенске установе (лабораторије, институти и др.) стоје свима лекарима лако приступачне, на домаку, и они се сви узајамно допуњују и помажу, било у државној, самоуправној или приватној служби. На тај начин национализира се целокупни јавни санитет у земљи т. ј. народ треба, у својој непосредној близини и средини, да види и осети на себи благодати примењене медицине и хигијене, у свима правцима свог живота и рада. Дакле, не као до сад, махом само у градовима и протежираним местима, него на целој територији Краљевине, исти санитарни услови, права и дужности.

Мишљење појединих фанатика, иначе вредних и послу преданих лекара, да ће *терапевтична медицина* (она друкчија не може ни бити) постати беспредметном и излишном, ако се што више примени и усаврши *превентивна медицина* (она је нераздвојна од терапевтичне медицине) — назвао је пок. Др. Савић *утопијом*, као што се види из једног заосталог његовог рукописа.

* *

*

За кратко време свог Министарства Др. Савић је потписао *уредбу о практичном стажу за медецинаре и лекаре*, која је изазвала велико негодовање у лекарским круговима. Тврдило се поред осталих мана, да је она захватила многе лекаре, нарочито у државној служби, који са појмом стажа немају апсолутно ничега заједничког. Познато је да је и сам Савић дуго оклевао и преправљао, док најзад није дао свој потпис. Затим, његов потпис носе и уредбе: 1) о *орга-*

низацији хигијенске службе и 2) о сузбијању заразних болести. Те две уредбе у савјезу са оригиналним пројектом, знатно су исправљане и дотериване, те их је најзад Савић озаконоио, имајући намеру да их у повољнијем моменту подвргне ревизији.

Путем расписа је Др. Савић као Министар додирнуо неколика питања, која се у Министарству повлаче поодавно нерешена или занемарена, ма да су важна за санитарску администрацију. Тако су потекли од њега расписи: 1) *О хонорарној служби лекара* у циљу да се хонорари правично распоређују и да би се избегао уштрб државној служби, ако би хонорарна служба и сувише лекара ангажовала; 2) *О администрацији* т. ј. тачном времену службене преписке *обласних и среских санитарских референата*, да не би било застоја; 3) *О распореду среских лекара* у срезовима где их има више т. ј. да у среском месту остане само најстарији лекар по рангу, а остали да се разместе по селима и приближе народу и селу које је снага земље и нације, — *земљораднику који са својим знојем храни и цара и мрави*, — како би били приступачнији болесницима и како би чешће излазили у околна села свог реона и лечили тешке болеснике и вршили хигијенску службу; 4) *О начину издавања лекарских сведожаба* о болести, здрављу и повредама, т. ј. да лекарске сведојбе морају садржавати исцрпан објективни навод према сувременој медицинској науци, на основу којег се може добити реална слика болести и болесника, на којој се има оснивати и према њој бити јасно лекарско мишљење, 5) *О строгој примени чл. 1. Закона о бесплатној лекарској помоћи у болницама*, којим је расписом пооштрена одредба тог члана, изузев случајева, где је то, другим законом или правилником на основу тог закона, одобрено и од Министарства народног здравља висина таксе прописана.

И пре но што је постао Министар народног здравља, Др. Савићу је било добро познато, да су болнице нарочито у Србији, у великом застоју, како у погледу грађевинско-техничком, тако и у погледу снабдевања и уређења њиховог. У свом експозеу буџета 1928/29, он је констатовао: „да су 195 болница у нашој држави недовољне по простору да

приме све већи и већи број долазећих болесника, којима је болничко лечење неопходно потребно, него се по неки пут чак и тешки болесници враћају кући под тешким условима за живот. Узрок томе и јесте што болничке грађевине не одговарају, по свом стању, тој увећаној навали болесника, и што се, нарочито после рата и ратних и поратних невоља, број болесника све више умножава, једним делом услед стварног оболења у народу, а нешто што се и народ у рату научио да боље схвата и цени корист од болничког лечења. Сем тога многе су болнице оскудне купатилом и просторијама за заразне болести; такође су у многим болницама нужници, по њиховој грађевинској несолидности, рђави; местилице постоји оскудица пијаће воде. Све то чини да је хигијенски углед болнице слаб и не даје се маха ефикаснијој примени медицинске науке код болесника. Повећање броја болесника сваким даном проузрокује претрпаване тескобних болесничких просторија и неугодност самих болесника." — „Потребно је дакле зидати нове болнице, поправљати и усавршавати старе, постављати стручњаке лекаре у болницама, те ниво истих одржавати на висини сувремене медицинске науке." „Тако се јавља као неопходна и неодољна потреба, зајмом осигурати кредите за грађење нових болница и за проширење садањих, те да се тако сузбију немиле појаве, које се сваким даном дешавају на пољу те гране нашег јавног санитета."

Концем октобра 1927. год. АДБр. 48062 упутио је Др. Савић акт Министарству финансија у коме га моли да од инвестиционог зајма резервише за Министарство народног здравља следеће кредите за болнице:

1. За довршење радова у општој државној болници у Београду	12.000.000 дин.
2. За довршење болнице у Скопљу	5.000.000 „
3. За довршење болнице у Новом Пазару	5.000.000 „
4. За подизање нових болница у Приштини, Штипу, Струмици, Охриду, Кичеву, Битољу и Никшићу	45.000.000 „
5. За довршење хируршког павиљона у Осијеку	3.000.000 „

6. За довршење болнице у Гучи, Прокупљу, Книну, Соко Бањи, Г. Милановцу и Душнику	8.000.000	„
7. За подизање болнице у Сплиту . .	5.000.000	„
8. За подизање хируршког павиљона у Нишу	3.000.000	„
9. За подизање болнице у Бајиној Башти	2.500.000	„
10. За подизање болнице у Беранима .	5.000.000	„
11. За подизање болнице у Пријеполу	3.000.000	„
12. За подизање болнице у Куманову	5.000.000	„
13. За подизање болнице у Слуњу . .	5.000.000	„

Означио је да су ове потребе од великог значаја, не само за поменуте крајеве, но и за целу земљу.

XIII.

Боловање и смрт

Савић је још као техничар Велике школе у Београду боловао у 1896 години у Ужици од трбушног тифуса, дуго и тешко. То је било пред јесен, те је због тога и задочио за упис, стигао тек концем новембра 1886.

Исто тако је у рату боловао од пегавог тифуса, колере, грознице рекуренс и дисентерије.

Најзад, после седмогодишњег учешћа у ратовима, после тешких болести и штрапаца, Савић је 14. јануара 1919. год. напустио Солун и војиште и кренуо се за Париз.

Др. Савић је отпутовао из Солуна као тешко болестан човек, носећи собом клицу смртне болести напустио је солунско војиште већ као тешки инвалид!

У молби Команданту депоа-Тулон, наводи да се налази на тромесечном специјалном лечењу у Паризу, изјављујући да 1917. године није био на боловању, у 1918. год. боловао је у Водену 20 дана, а у 1919. год. има тромесечно боловање, које му истиче 7. V. 1919. Наши лекари у Тулону, Др. Ник. Вучетић и Др. Стеван Вишек одобре му четворомесечно осуство, према сведоџби Др. Хеније-а из војне болнице Бифон у Паризу, и то због *Newralgia trigemini sin.* Но ту молбу Министарство војно послало је Министарству народног здравља, пошто је Савић већ био ослобођен од војне дужности Ф. Ђ. О. Бр. 95792/1919. Министарство народног здравља одобрило му је четворомесечно осуство, но није било регулисано питање о пријему припадљности. Он је остао без пара у Паризу. У писму од 24. V. 1919. г. тадашњем начелнику санитета г. Др. Ђ. Николићу, жали се да је „дошао у врло незгодан положа; плату не даје финансиска делегација, материјално стоји рђаво“ и моли за телеграфско наређење. „Молим да не дозволите да као петнаестогодишњи лекар долазим у положај да се понижавам и молим кога за позајмицу, да бих могао живети.“

7. VIII. 1919. године пише Савић Министарству народног здравља да му четворомесечно осуство, које је добио ради специјализирања у бактериологији истиче 7. IX. Моли још три месеца осуства," јер нисам могао постићи жељени циљ." Скреће пажњу да према сазнању „сада у мом округу има довољан број лекара и да служба неће трпети уштрба."

Указом од 14. II. 1920. Савић је именован за управника нишке обласне болнице. Но он је остао на боловању у Паризу. 24. маја 1921. год. из Париза јавља Министарству да му је према стању болести апсолутно немогуће кренути се у Прокупље и обављати своју дужност окр. физикуса. „У току ове зиме 1920/21. имао сам акутан *Pyelonephritis pigmenta* са септикемичним појавама, услед чега сам био принуђен да лежим три месеца у постељи." Прилаже сведоцбу лекарску за 2 месеца боловања, „за које време бих се евентуално подбргао операцији ради екстракције камена и левог бубрега и могао отићи у француску бању *Vittel* на лечење." Лекарска сведоцба гласила је кобно: „знатно је мршавио. Боја лица и видљивих слузокожа бледа; мишићи млитави. Др. Савић је у току ове зиме боловао од *Pyelonephritis*-а који је наступио услед инфекције камена, што је код њега том приликом констатовано рентгенолошки. Оболење је било у почетку са високим температурама до 40.5°C и прегледани је због тога провео око 3 месеца у постељи, у стану и болници *Val de Grace* у Паризу. Сада се налази на путу опорављења, но каткад опет наступа *Pyurie* с боловима. У мокраћи мноштво полинуклеарних, као и црвених крвних зрнаца, исто тако и *Coli* — бацили као у чистој култури." 26. V. 1921. у Паризу. Др. М. Ранковић, Др. В. Јаковљевић, Др. Р. Делић.

8. августа 1921. године Савић се враћа из Париза у Београд и долази у Министарство народног здравља. Молбом тражи да се упути на редовну дужност управника нишке обласне болнице и шефа унутрашњег одељења. Том приликом, бавећи се у Министарству у једној комисији, један пријатељ који се видео са Савићем после шест година растанка у Ваљеву, прича нам: „Он је добро изгледао, умно и физички оран и расположен за живот и рад; весео и поносит што, снабдевен и усавршен знањем и умењем француске мидicine, прима нишку болницу и њено унутрашње одељење."

Но Савићево здравље, на жалост, било је само привидно. Већ 19. јула 1922. моли за двомесечно осуство ради лечења у Карлсбаду и Берлину, где би се на клиници подвргао операцији камена у бубрегу. Из лекарске сведоџбе види се: „Велика осетљивост при додиру предела левог бубрега. Мокраћа мутна; има нешто беланчевине. У талогу после центрифугирања, при мипроскопском прегледу, мноштво гнојних ћелија и бакцила Коли готово у чистој култури.” Др. Д. Петковић, Др. Ч. Арнаутовић, Др. Д. Јанковић.

Седмог јула 1923. опет молба за лечење у Рогашкој Слатини или Карсбаду. „Срчани звуци чисти, али је дуги звук на аорти нешто мало акцентуисан. Крвни притисак појачан. Г. А. 22 максима и 11 минима на Пахен-овом апарату. У мокраћи налази се већи број полинуклеарних левкоцита и Коли бакцили у чистој култури.”

Тако је после ишао из године у годину, у Рогашку Слатину или Добрну ради лечења; само у 1927. год. због скупштинских избора није ишао тамо. Све је говорио да ће те године отићи у бању, после избора, али није отишао, јер је био ангажован студијом буџета за 1928/29. год. Изгледа да је у томе Савић јако погрешно, занемарујући себе и своју болест; бар последња четири месеца његовог живота говоре у прилог те претпоставке. Смрт је пребрисала хладне рачуне медицинске науке и најлепше људске наде!

Др. Савић пошао је последњи пут из Београда 9. јануара 1928. год. на трећи дан Божића, преноћио у Нишу и сутра дан 10. јануара стигао у Прокупље на службеном послу. Ту га је снашла последња криза болести услед које је после кратког времена умро у Нишу. Како је то било, описао је Др. Д. Калијадис, управник прокупачке болнице, који станује у кући Савићевој у Прокупљу и код кога је Савић увек одседао при својим доласцима:

„Пок. Др. Савић дошао је последњи пут у Прокупље, по изгледу здрав и добро се осећао. На станици је одушевљено дочекан и поздрављен од својих пријатеља. Истог дана око подне, 10. јануара беше лепо време и Савић изјави жељу да оде до зграде пољопривредне школе и види шта је са радовима на истој. Том приком позове мене, санитарског референта среза прокупачког Др. Јуришића и поглаваре срезова прокупачког и добричког. До школе се са дру-

штвом одвезао аутомобилом, али готово пола пута пешке, пошто је пут био искварен. Испред школе Савића су дочекали: претседник југбогдановачке општине, економ школе и сељаци. Ту се са свима лепо поздравио и пошао да обиђе горњи спрат и види штету причињену згради од пожара, који се десио уочи Бадњег дана, о чему га је економ школе на лицу места известио. Кад је почео да се пење уз степенице Савић рече: „Ово је тешко за мене, али ћу покушати да се ипак попнем” — и испео се до крова школске зграде преко 60 степеница и том приликом видео причињену штету. Вероватно је, да је овај одлазак до школе по лошем путу и пењању и силажењу низ степенице, био један од последњих непосредних узрока последње кризе његове тешке хроничне болести.”

„После тога вратио се кући и легао да се одмори. Ноћ је провео добро. У среду 11. јануара није излазио из собе, пошто се осећао заморним од јучерањег пута; многи су сељаци тога дана долазили код њега, све их је лепо примио, али лежећи, није устајао. То је стање трајало тако до суботе; тог дана у 4 часа по подне позвао ме је к себи и рекао ми да позovem оног сељака, што гуди добро уз гусле и да жели да проведе то вече самном и администратором апотеке г. Рајичковићем, пошто мисли да сутра у недељу 15. јануара одпутује за Београд. И заиста, ми смо били то вече код њега и веселили се скоро до поноћи. За све то време Др. Савић је био добро расположен и ни на шта се није жалио. У недељу 15. јануара 1928 г. у 4 часа изјутра добио је прву грозницу-дрхтавицу и наредио је момку да јави народу да услед болести неће путовати тог дана, већ да одлаже пут за доцније, кад му буде боље. Преко дана у недељу лежао је у постељи и није никог примао, изузевши месне лекаре, који су га обилазили. У понедељак је такође лежао и наредио да никог не пуштају к њему сем мене. Пошто му се болест погоршала наредио је свом шефу Кабинета да одмах позове хирурга Др. А. Лауфера из Ниша, пошто он детаљно познаје његову болест.”

* *

*

Кад је Алекса 1921. године постављен за управника обласне болнице и примио дужност у Нишу, зетекао је тамо

као шефа хируршког одељења г. Др. Лауфера који је могао најбоље познавати развој болести, услед које је најзад и смрт наступила. Тако смо сматрали да је он и компетентан да даде анализу, *Decursus morbi* и опише трагичан приказ смрти:

„Још првих дана нашег познанства, августа 1921. године, кад сам га питао зашто се толико чува и живи дијетално, причао ми је Др. Савић како је у Паризу концем 1919. године прележао тежак наступ камена у левом бубрегу. Тада је лежао болестан око три месеца и првих дана болести имао јаке дрхтавице и високу температуру. Требао је још тада да се оперише, али кад му хирурзи рекоше да не могу ни са 30% вероватноће гарантовати оздрављење, он је одбио операцију, „па што ми Бог да!“ „Тада сам извукао главу — причао је Др. Савић — а да сам се оперисао, Бог зна, да ли бих данас био жив?“ Већ тада мора да му је срце било лабаво после прељезаних у рату: пегавца, колере, трбушног тифуса, дисентерије и др., а вероватно је то и био узрок зашто му париски оператори не могаху гарантовати ни 30% вероватноће успеха операције. Од доласка његовог за управника нишке болнице па до његова прелаза у Београд, били смо нераздвојни. За то време он је у неколико махова побољевао од левостраног Epididymitis-а као последица Коли-инфекције од стране оболелог бубрега. Али то су била још лака оболења са обичном субфебрилном температуром за који дан лежања. Године 1926. издржао је аутовакцинацију против те Коли-инфекције и осећао се неко време боље.”

„На трећи дан Божића, 9. јануара 1928. године допутовао је поподневним брзим возом из Београда у Ниш, остао ту једну ноћ, а сутра дан у 7 и 20 изјутра возом продужио у Прокупље. У Нишу је био позван на вечеру код кума Р. Д. где се по нашем обичају служило неколико врста месне хране, па и облигатна млада прасетина, којом се гост, на жалост, неколико пута послужио. У Прокупљу је имао намеру да остане свега 2 дана, али већ сутра дан по његовом доласку, 11. јануара, морао је да лежи у постељи, јер му се опет појавио његов Epididymitis са врло мало повишеном температуром. Тако је то продужило до 14., када се придигао и излазио у варош. Том приликом свраћао је и код неких сво-

јих пријатеља и знанаца и како је био тактичан и није хтео никога да вређа, служио се свуда по нечим, а по нешто и пио. Пре тога пењао се на недавно пожаром оштећену зграду пољопривредне школе, подигнуте његовом иницијативом, да би видио колику је штету пожар учинио.”

„За све то време ми смо га од дана до дана у Нишу очекивали. Било је то у недељу 15. јануара око 3½ часа по подне, кад ме телефон из Прокупља трже од одмора. На телефону лични секретар његов, у име Министрово, молио је да првим возом кренем за Прокупље. Никога да не извештавам и не говорим куда идем. У опште није желео да се много чује о његовој болести. Већ у 5 часова тог дана седео сам у возу за Прокупље, ни из далека не слутећи каквој озбиљној ситуацији идем у сусрет. Дошавши у стан и поздравивши га, питах шта је и како је?” Не ваљам, овог пута је врло озбиљно”, одговори суморно Др. Савић. После ми исприча да је синоћ, 14. још слушао неког вештог гуслара, који је певао о последњим ратовима; кад су гуслар и гости отишли око поноћи, добио је јаку грозницу са температуром преко 39°C, повраћао је и имао болове у стомаку.”

„Први мој утисак био је да пред собом имам тешког болесника, али ипак сам се надао да ће ситуација кренути на боље. Болесник је имао високу температуру, пусл убрзан, врло аритмичан, свака 4—5 пулса била је екстрасистома. Предео левог бубрега био је јако осетљив, као и дебело црево. После иригације осећао се боље. Доцкан у ноћи отишао сам од болесника у нади да се можда ипак варам и да ће сутра бити боље. Кад сам 16. у 8 сати изјутра дошао, причао ми је да је те ноћи у два маха имао јаку дрхтавицу и високу температуру. Још тога дана имао сам намеру да напустимо Прокупље са незгодним станом и условима за лечење. То је било осујећено тиме што је хтео, пре свега, да напише тестаменат, чије је састављање и писање трајало од 11,15—1½ часа. Воз је међутим за Ниш био отишао већ у 11 сати. Хтедох тражити нарочити воз, али за то већ беше доцкан, прелаз би пао у ноћ, а како је било хладно, болесник се много знојио, то је било бојазни да не добије на путу дрхтавице. Тако оставимо прелазак у Ниш за сутра. Што је написао тестаменат, најбољи је доказ, како је он сам озбиљно схватио своју ситуацију, јер и раније је побо-

љевао, али није никада мислио на тестаменат. Запитах: зашто то чини? Одговорио је: „Па боље је да је ту, него да умрем неуредивши ништа.” Тога дана у вече, *већ је најближим из своје околине говорио како ће да умре, док то, до последњег часа пред нама лекарима није изјављивао.* Још истог дана говорио сам телефоном са г. Др. Коеном из Београда да бих се посаветовао с њиме и упозорио га да ћу га евентуално звати да дође у Ниш, ако ми не одемо у Београд.”

„Тога дана добио је интравенозно Urotropin 40% Schjering. Ноћ прође и освану 17. јануар. Кад сам изјутра стигао болеснику, затекао сам га у куд и камо горем стању. Опет га је ноћу тресла грозница, температура 39°C, убрзан пулс. И не питајући га, наредио сам да се спреми његов вагон и воз задржи, ако би се одоцнили. Известио сам његовог помоћника г. Др. М. Вукићевића, замолио да извести његовог брата г. Миливоја Савића и умолио да у Ниш одмах упуте или проф. Др. Костића или Др. Коена ила најбоље, ако је могуће, обојицу.”

„Болеснику није био по вољи прелаз у Ниш, али пошто је све било спремно, није му ништа друго преостајало него да иде. Кад су га на носилима износили у аутомобил била се искупила за неколико тренутака велика маса света, која је хтела да га види. На станицу га је испратила нарочита депутација са Великим жупаном и претседником општине прокупачке. Претседник, који је са Др. Савићем био остао мало на само, причао ми је доцније свој последњи разговор са покојником. „Слушај, учо, — рекао му је Др. Савић, *ја сам се овај пут озбиљно разболео и сумњам да ћу се жив опет вратити, него ако умрем да ме сахраните тамо горе на Хисару!*” При томе се окренуо и кроз вагонски прозор показао место на Хисару. Било је то место, где је он сам у своје време лично садио борове и од тих борова било начињено од иницијала његовог имена: А. С. Претседник је на то одговорио: „Господине Министре, немој тако да говорите, још ћемо ми заједно да се веселимо?” „Дај, Боже, учо, — одговори Алекса Савић — *али ја не верујем у то!*” Сећам се сузних очију претседника општине г. Савковића, кад је после тога изашао из салона Министрова. Кад сам му за време вожње до Ниша, која је добро текла, предло-

жио да продужимо одмах за Београд, мало љутито одговори: „Зар да умрем у вагону?” У Нишу га опет у носилима изнесосмо из вагона до аутомобила, па је онда полако седећи, донешен у свој стан. Још једном га у аутомобилу упитах, зашто није хтео продужити за Београд кад је добро путовао, јер друго је његов стан, а друго санаторијум.” „Нећу у санаторијум, хоћу да будем у своме стану, па ако је потребна операција, ето и Вашег одељења!” Ништа му није користило говорити да је болница ипак недовољно zgodна, јер нема централног грејања и из операционе сале до у болесничку собу, мора се кроз хладан ходник, док тога нема у санаторијуму. *Ја сам имао утисак као да се није хтео много удаљавати од Прокупља*, а у санаторијум није хтео, јер није волео женску негу, него је најрадије видео да га служе његови верни Топличани: Томо, Радован и Миљурко. Кад га је неко из околине питао што неће у Београд, одговорио је љутито: „Нећу у Београд, ако ћу да умрем, хоћу овде да умрем!”

„Ми смо стили у 12 и 55 из Прокупља, а исто вече стигао је симпломом из Београда проф. Др. М. Костић. То вече осећао се болесник боље. Вечерња температура била је 37,5°C. При консилијарном прегледу са Др. Костићем, у којем је суделовао и Др. Ракић, утврђена је дијагноза — Pyelonephritis услед бубрежног камена. И ако је температура била опала и стање било боље тако, да су изгледи за побољшање били добри, предложио је проф. Др. Костић да се сачека те да акутни наступ потпуно прође, а онда да се никако не одгађа са операцијом и дође у Београд. Уместо уротропина, који је интравенозно добивао дотле, то вече је добио Sytotropin, а сутра дан је пуштена крв и то око 150 см.³ Но сутра дан је температура већ била повећана, стање се погоршало и почело је, поред ретког повраћања, штучање, које је каткад трајало сатима. Крв прегледана на азотемију давала је цифру од преко 2 гр. Дијуреа је била пак обилна.”

„19. јануара изјутра стигао је Др. Коен из Београда, који је одмах схватио стање као врло озбиљно због високе азотемије и уремичних појава-бљубување, штучање и др. Интравенозне инјекције глукозе, с којима се још 17. I. почело, знатно су повећане. Његов покушај да болесник пређе у

Београд није успео, јер болесник није хтео напуштати Ниш. Сутра дан 20. стигао је асистент Др. Коена, г. Др. Николић ради тачног хемиског испитивања крви и мокраће. Стање азотемије било је из дана у дан горе, али још увек је било наде на побољшање, јер је дијуреа била обилна.”

„Судбоносни негативни преокрет настао је 23. јануара; дијуреа је почела да опада, а и концентрација у мокраћи није се појачавала, док је азотемија све више и више расла. Температура је падала и од 24. била нормална. Стање болесниково је бивало све горе и горе; *он је једнако био сомнолентан*, у заносу. Кад је Др. Коен 25. јануара по други пут дошао у Ниш, стање тешко болног Др. Алексе Савића бејаше већ безнадежно. Пошто су се повећане температуре изгубиле, престало се са давањем уротропина интравенозно, али са глукозом се ишло до 200—250 дневно.”

„Пред саму смрт, која је наступила 27. јануара 1928. године у 10.10 часова пре подне, били су дошли Др. Демостен Николајевић и проф. Др. Врбицки из Београда. Непосредно пред смрт, наједанпут изгубио је ваздух, ја запитих: „Да ли да убризгам кофеин, лакше ће да дише.” „Шприцај!”... беше последња реч, јер мало после тога, Др. Алекса Савић је изгубио свест. За све време болести његове, све што се са њим радило од стране лекара и другог особља, хтео је да зна; ниједан лек пер-оз (у уста) ни у облику инјекције, није узимао, док му се није рекло, шта је.”

XIV.

Последња воља

Из поузданих извора утврђено је да Савић, све до последњих дана свога живота, није предосећао своју скору смрт. Последња његова болест, у читавом низу ранијих тешких оболења, нарочито у рату, била је хроничне природе, мада тешка; но те хроничне болести, у којима се човек често осећа врло добро, нису увек погодне за помисао на скори крај живота, а још мање на блиску смрт. Човек се измири са болешћу и сноси је, каткад са стојичком резигнацијом, но никад или ретко кад без наде.

Али последња криза у болести, утицала је на Савића депресивно и трагично; његово осећање, свест, визије, идеје, наједанпут је почела да застире једна, њему дотле непозната, или бар не у таквом ступњу позната, сумаглица; у њему почиње да слаби и постепено се гаси нада на живот; патолошки хемизари крви и живаца, са елементарном несодољивошћу, предузимао је маха у снажном његовом организму. *Он први пут јасно осети око себе, и у себи, блиску авет смрти.*

У једном од још светлих тренутака живота, 16. јануара 1928. у 10 часова пре подне, дозвоао је себи судију прокупчког суда за неспорна дела г. А. Х. Пешића, изјавивши жељу да хоће да изјави последњу вољу своју односно своје заоставштине и исказао му је свој:

ТЕСТАМЕНАТ

Рађено 16. јануара 1928. у стану
г. Др. Савића у Прокупљу

Потписани судија са писаром дошао је у стан г. Др. Алексе Савића, Министра народног здравља у Прокупљу и нашао г. Савића, кога лично познаје у постељи.

Потписани судија прочитао је г. Савићу његову молбу од данас, Бр. 1125, којом је молио г. судију да дође у његов стан и да му напише тестаменат.

По прочитању ове молбе г. Савић изјави да остаје при овој молби и моли да му г. судија напише тестаменат, којим жели учинити распоред са целом својом покретном и непокретном имовином.

Пошто се потписани судија прилагодним питањима уверио о потпуној способности г. Савића за текстирање и учинио му нижње напомене у смислу чл. 167 и 168 неспор. правила, — позвао га је да у присуству потписаног судије и писара изјави своју последњу вољу, па г. Др. Алекса Савић Министар народног здравља из Прокупља, сада живећи у Београду, а при чистој свести и здравом разуму изјави своју последњу вољу у следећем:

„Стар сам 49 година, нисам ожењен, а од најближег сродника имам рођеног брата Миливоја Савића, начелника Министарства трговине и индустрије, а имам и рођену сестру Даринку удову пок. Јове Дучића из Требиња (Херцеговина); имам две сестричине: Раду жену Милана Јовановића, директора фабрике „Арко“ у Загребу и Загорку Лазићеву, наставницу гимназије у Брчком (Босна) од раније ми умрле сестре Милке уд. пок. Милоја Лазића из Ужица. Остали сродници су ми даљи сродници. Немам ни оца ни мајку.

Од имовине имам:

1. Једну шуму од 60 хектара површине, која се налази у атару села Беле Воде на месту званом „Млине“.

2. Једну ливаду у атару села Беле Воде у износу од 2½ хектара.

3. Једну ливаду у атару вароши Прокупља на месту званом „Драгање“ у величини од 1½ хектара.

4. Једну кућу у вароши Прокупљу са плацем и принадаљностима.

5. Један дућан у Нишу на тргу Краља Милана, који дућан данас служи као ђевапцијска радња.

6. Два плаца у Београду на „Бановом Брду“.

7. Једн плац у Београду испод Савиначке цркве, а на месту званом „Неимар“ у величини од 846 кв. м.

8. Поред овог описаног непокретног имања имам у

Ужицу још и покретног односно непокретног имања у заједници са мојим братом Миливојем, а које нам је имање неподељено и остало од оца нам пок. Милана Савића; од овог имања — наше очевине — имам право својине на половину.

На целокупно ово непокретно имање имам оригиналне тапије, које се налазе у сефу Извозне Банке у Београду на чувању.

Од покретних ствари имам:

1. Кућни намештај у Нишу у кући Николе Тодоровића у Срезојевој улици бр. 45, а који се намештај састоји из три потпуно меблиране собе, од којих је једна са Рентгеновим апаратом и служи као лекарска канцеларија; друга је соба намештена као салон, а трећа је моја спаваћа соба.

2. У моме стану у хотелу „Париз” у Београду, имам нешто веша, одеда и књига.

То је сва моја покретност у покућанству, вешу, оделу и књигама.

Имам и готовог новца, који је смештен у више завода:

1. У Извозној Банци у Београду дао сам на приплод око 115.000 динара.

2. У Хипотекарној Банци у Београду дао сам на приплод око 220.000 динара.

3. У Шумадинској Банци у Београду — Ђошак Босанске и Балканске улице дао сам на приплод 37.000 динара.

4. У Филијали Хипотекарне Банке у Нишу дао сам на приплод око 37.000 динара.

5. У Топличкој Привредној Банци у Прокупљу дао сам на приплод око 80.000 динара.

6. У Прокупачкој Банци у Прокупљу дао сам на приплод око 22.000 динара.

7. У Топличкој Задрузи у Прокупљу дао сам на приплод око 60.000 динара.

Уложне књижице од целокупног уложеног новца налазе се на чувању у сефу Извозне Банке у Београду, сем уложне књижице Топличке Привредне Банке, која се књижица налази у Министарству народног здравља, у фијоци мог писаћег стола у канцеларији, као и књижица Шумадинске Банке, која ми још није издата, а привремена признаница налази се код мене у нотесу.

Имам разних акција у номинали око 100.000 динара, а међу овим акцијама налазе се 50 обвезница ратне штете; акције и обвезнице такође се налазе у реченом Сефу на чувању. Кључ од овог сефа налази се код мене.

Немам ништа више од имовине.

На случај смрти са целокупном мојом покретном и непокретном имаовином, новцем, акцијама и обвезницама чиним следећи распоред, односно, пре но што учиним распоред са мојом имаовином, додајем да у филијали Хипотекарне Банке у Нишу имам на приплод око 54.000 динара, а не свега 37.000 динара, како је погрешно у почетку овог тестаментa казано.

На случај своје смрти са мојом целокупном имаовином чиним овај распоред:

Уложени капитал у Извозној Банци у Београду, у износу од 115.000 динара са целокупним интересом, као и уложени капитал у Хипотекарној Банци у Београду у 220.000 динара са целокупним интересом на ову суму и у филијали Хипотекарне Банке у Нишу у 54.000 динара са интересом на ову суму, што све износи преко 400.000 (четири стотине хиљаде динара) — цео овај уложени капитал са интересом, желим да служи за подизање једног лепог и модерног замка на општинском земљишту у Прокупљу, на месту „Хисар” и то на врху, како би се из тог замка могла погледом обухватити цела околина Прокупља. Овај замак не мора имати много одељења, али мора имати једну велику салу, која би служила као курсалон шетачима, који би се пели на Хисар. Овај замак мора имати једно велико кубе. Као моја задужбина вароши Прокупљу, у ком сам провео моје најбоље дане, радећи савесно и највећом преданошћу на културном, економском, политчком и хигијенском подизању ове вароши и целог топличког округа, — желим да се овај замак назове „Савићевац”, а који назив да буде назначен на најистакнутијем месту овога замка; поред овог назива да се прикуца и једна плоча са натписом:

„Ову задужбину подиже и остави Др. Алекса Савић, лекар и Министар народног здравља Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, болнима за опорављење, а младима и здравима на уживање.”

За пењање на Хисар и одлазак у замак да се подигну

степенице, у колико је то потребно, иначе добар пут.

У осталом детаље за изградњу овог замка даће г. Драгутин Маслаћ, архитекта и инспектор Мин. грађевина. Овај се замак има подићи на општинском земљишту.

Почетак радова на подизању овог замка мора бити у року од три године од моје смрти и завршити се у најкраћем року.

Овим радом руководиће општина прокупачка преко својих законских претставника.

У раду, општину прокупачку контролисаће Риста Велић, каф. оvd.; г. Др. Тихомир Ракић, лекар из Ниша; и они ће давати потребна упутства у естетичком погледу за подизање овога замка.

Из новца, који преостане, вршиће се оправке, а у колико то не буде довољно, општина прокупачка биће дужна да врши оправке из својих сретстава, пошто иначе овај замак прелази у својину општини прокупачкој са назначеним условима у овоме тестаменту.

Ако општина прокупачка не би дозволила да се на Хисару подигне овај замак, или ако би ово дозволила, а не би у означеном року отпочела потребне радове, онда сав овај новац од око 400.000 динара, четири стотине хиљаде динара, и више, има припасти Српском лекарском друштву, опет као моја задужбина, с тим да се од интереса овог мог новца сваке године о Светом Сави награђују најбољи научни радови лекара чланова овог друштва.

Даље изјављујем: да се сав уложени капитал са интересом у Шумадинској банци, 37.000 динара, тридесет и седам хиљада динара, употреби на подизање мог надгробног споменика, који се има поставити, као и моје тело сахранити, на место звано Хисар у Прокупљу, и међу боровима, које сам сâм са толиком љубављу подизао на том месту, нежалећи никаквог труда и схватајући да је у овоме прави интерес вароши Прокупља.

И овај услов, односно уступања општинског земљишта за мој споменик и за моју гробницу, стављам општини прокупачкој, који мора извршити, да бих дозволио подизање назначеног замка у овом тестаменту на Хисару. О подизању овог надгробног споменика и преносу мога тела

водиће рачуна већ напред означени стараоци Риста Велић и Др. Тихомир Ракић; на случај, да одређени стараоци буду били у немогућности да раде на извршењу овог мог теста-мента, за извршење одређујем претседника прокупачког првостепеног суда и директора прокупачке гимназије.

Даље изјављујем да од уложеног капитала у Топличкој привредној банци, један део, и то 50.000 — педесет хиљада — без интереса остављам прокупачкој гимназији за стварање моје задужбине; од интереса овог новца награђиваће се најбољи ђачки темати, сваке године о Светом Сави.

И о овој задужбини водиће рачуна предложени стараоци.

Од остатка уложеног капитала у Топличкој привредној банци у 30.000 динара — тридесет хиљада динара — са интересом остављам следеће легате:

1.) Моме дугогодишњем служитељу и оданом пријатељу Томи Николићу-Питолићу из Доње Коњуше 10.000 — десет хиљада динара.

2.) Радовану Куштриновићу служитељу из Доње Коњуше 10.000 — десет хиљада динара.

3.) Сими Обрадовићу из Маћера, моме ранијем служитељу и болничару 5000 — пет хиљада динара.

(Сад следују остали легати сродницима).

Напомињемо да се ту налази и један накнадни легат његовом дугогодишњем служитељу и оданом пријатељу Томи Николићу-Питолићу из Доње Коњуше”, састојећи се у половини (идеалној) ливаде у „Драгањи”, која износи цела један и по хектар.)

„То је моја последња воља и молим да овако буде после моје смрти.”

„Писмен сам”

16. јануара 1928.

у Прокупљу.

Др. Алекса Савић
Министар Народног Здравља.

XV.

Сахрана

Пратња Др. А. Савића у Нишу на дан 28. I. 1928. била је једна ретка, грандиозна манифестација саучешћа и жалости народа и грађанства, чиновништва, лекара и војске, поред велике родбине, пријатеља и поштоваоца Савићевих.

У 1 сат по подне кренуо се спровод из нишке обласне болнице, где је у једној болесничкој сали мртво тело покојниково било положено и изложено дан пре тога. Од болнице спровод се кретао главним улицама Ниша, Вождовом и Обреновићевом до Саборне цркве, где је опело извршио епископ Доситеј.

У име лекара опростио се са покојником г. Др. Драгутин Петковић, санит. пуковник, ратни друг и шеф Савићев, изневши у свом говору нарочито организаторски дух и таланат Др. Савића за време рата. Пред зградом Народне Одбране стао је спровод и ту се у име Нишке народне одбране опростио са мртвим Др. Савићем потпретседник г. Миле Цветановић. Поред многобројних венаца, истицали су се: венац Краљев, венци претседника Владе, Чехословачког Министра народног здравља и Претседника народне скупштине. Изасланици Владе били су министри г. г. Влада Андрић, који се опростио у име Владе са покојником и г. А. Мијовић. Краљев изасланик био је ђенерал г. Јечменић, командант моравске дивизије. После опела држао је говор прота г. Никола Радовановић и признао покојнику благодарност и заслуге за отаџбину. Код општинског дома опростио се са балкона у име општине нишке, у снажном говорничком заносу, г. Драгиша Цветковић, претседник општине и народни посланик, означајући смрт Савићеву као велики удар за нишки и топлички крај, којима је Др. Савић предано, савесно и зналачки служио.

Најзад је спровод приспео на железничку станицу, где су ковчег скинули са лафета претставници града Ниша и

унели у вагон специјалног воза за Прокупље. Воз се у путу задржавао на станицама Дољевцу и Житорађи, где су ученици основних школа и сељаци очекивали да пок. Савићу одаду последњу пошту.

Воз је приспео у Прокупље у 7 часова увече. Мртво тело допратио је до Прокупља нарочити одбор грађана прокупачких, изабран на збору, чим се сазнало да је Савић преминуо.

Цела Топлица је била дубоко ожалошћена смрћу свог дугогодишњег заслужног лекара и посланика. На свима ду-

Спровод кроз Ниш.

ђанима, кућама и државним надлештвима биле су црне заставе и жалост је била свеопшта. Кад је воз стигао, ковчег је изнесен из вагона, прочитана молитва, па је претседник прескупачке општине г. Хранислав Савковић одржао у име вароши Прескупља овај говор, пун спонтане туге, суграђанске љубави, признања и поштовања према покојнику:

„Драги Докторе! Дошао си у твоје мило и драго Прокупље. Да, дошао си, али не онако насмејан као до сада! Дошао си, али не да се са пријатељима договараш о раду за напредак Прокупља и Топлице. Управо, авај! ниси дошао, већ си донешен, да се више никада одавде не вратиш,

но да вечни санак боравиш горе на оним обронцима, са којих је стари Југ Богдан одолевао навали непријатеља, да не прећу у моравску долину и одакле је са девет Југовића отишао на бој на Косово.”

„Благо оном ко довијек живи, имао се рашта и родити”, рекао је неумрли песник Његуш.”

„Јест! Још колико сутра растаћемо се за навек са по-којником. Али његов плодан рад као лекара у нашем месту пре рата; његов рад за време ратова и најзад као посланика и Министра, за Прокупље и Топлицу, остаће у вечној

Величанствен испраћај.

успомени као пример великог прегнућа и неуморне енергије за напредак, за културни полет и препорођај, како вароши, тако и округа топличког.”

„Његова цела биографија није ми детаљно позната да бих могао о томе говорити, али његов рад откад је дошао као млади лекар у Прокупље, познат је свима. Његова велика преданост лекарском позиву манифестовала се у свакој прилици до пожртвовања, а нарочито у сузбијању разних болести, кадгод су се појављивале у вароши или округу.”

„Какав је био за време мира пре рата, такав је био и

за време ратова. Велики по души, велики Србин, био је и велики Прокупчанин и велики Топличанин! Кроз све ратове, ако је по каткад био и одвојен од Прокупчана и Топличана, увек је мислио на њих и распитивао се за све. А кад год би му се указала прилика увек се залагао за спасење Топличана. Па и после рата, као посланик и Министар, уложио је врло много труда да створи што више услова за културни препорођај Прокупља и Топлице. Нова окружна болница, Пољопивредна школа, неколико купатила, велики број чесама пијаће воде у округу, и још много других установа, које су по његовој иницијативи створене, доказују његове велике и неизмерне љубави према Прокупљу и Топлици.”

Прокупље дочекује мртво тело Др. Савића.

„Волео је Прокупље, волео је Топлицу за живота, па је и у последњем часу показао колико је љубави гајио за њих, јер је оставио аманет да му се кости одмарају у Прокупљу, а на месту које ће бити на догледу Топлици и са западне и са источне стране.”

„Нека му је зато слава! Драги и непрежаљени велики покојниче! Прокупчани и Топлица, и ако тужни и ожалошћени због преране смрти твоје, примају твоје посмртне остатке. Сахраниће их на месту, које си сам одредио и чу-

ваће их на вечна времена као успомену твоје неизмерне љубави за Прокупље и Топлицу! Слава ти!"

Спровод је кренуо до гимназије, у чијој је згради остављен ковчег да преноћи.

29. јануара 1928. испраћено је мртво тело Др. Савића до вечног његовог боравишта на Хисару код Прокупља. Док је света и века препричаваће се та посмртна, трагична, величанствена и пуна искреног пијетета, манифестација Топличана при сахрани.

Том приликом један сељак, Алексин политички и пар-

Спровод у Прокупљу.

тиски друг, сарадник и одани пријатељ, Драгутин Цакић деловођа општине влаховске у срезу добричком, одржао је овај значајан простосрдачни надгробни говор, који по својој искрености, звучи као колективно признање заслуга Савићевих од народа топличког краја:

„Тужни зборе, жалосни договоре, неумрли докторе, топлички добротворе! После оваквих говора предговорника, нашао сам се побуђен да вам и ја од моје стране, као ваш осведочени и оличени пријатељ са села, у име своје и браће Добричана, одам јавно признање, при овом последњем часу растанка вашег са овим светом, као и пошту

и почаст. Јер сте нас задужили добрим делима толико, што се описати не може, тако да ће ваше име остати вековима у души и срцу свима нама Топличанима, а специјално нама Добричанима, јер ми никада већег пријатеља и љубитеља нисмо имали, нити ћемо га можда и на даље имати после вас!”

„Ви сте нас и као лекар, пре ратова, вршећи лекарску дужност свесрдно примали, сиромашне бесплатно лечили, а остале спасавали од разних болести, не жалећи труда, преко толико тегобних онда препрека, по злом времену, идући од села до села. А у рату сте се нарочито одликовали као патриота и пријатељ Топличана делећи са нама и ценећи нас боље мимо све остале борце, јер који год је ратник кроз Ваше завојиште прошао, како балканског тако и светског рата на солунском фронту, и ако рањен, болестан и изнемогао, постао је храбрији и куражнији за борбу против непријатеља, уздајући се у Вас и Вашу лекарску помоћ, говорећи сваки: ту је наш доктор Аца, не бојим се рака, смрти ни мегдана!”

„Знајући Ваше заслуге, ценећи Вашу превелику љубав према нама, позвали смо Вас 1925. године и понудили мандат за носиоца на званичној листи радикалној; Ви се под утицајем и силом околности једва примисте тек при крају дана, одбијајући нашу понуду дуго, јер нисте били у оним тешким приликама сигурни да ћете као народни претставник моћи народу помоћи. Ви бесте изабрани са скоро 10.000 правних гласача, што до тада нико од политичара толики успех ма у којој странци није добио, што значи да су Вас Топличани аklamацијом изгласали, не као политичку личност, већ као човека, кога Топлица неописано поштује и симпатише као првог између најбољих националних бораца.”

„Ви сте доцније као посланик срећом, способношћу и спремом брзо дошли на положај Министра и доглавника Круне, па сте нам за време посланиковања и министровања за ово кратко време, украсили Топлицу са пуно успомена и добрих дела, тако, да сте Ви за ово кратко време више округу добра донели, него што су сви досадањи Ваши претходници, политичари и народни претставници учинили.”

„Ваше су задужбине многе чесме по селима и путевима, подигли сте доста школа, хуманих, пољопривредних и са-

нитетских установа, које све после Вас вечито остају, а које су нам биле потребне као насушни хлеб. И сада народ који погледа у њих и Бога, сетиће се од кога!”

„Неумрли покојниче! Ви сте се посветили на добро народа и сву своју вољу и енергију употребили сте више на добро Топличана, но Вама лично; због Ваших смо се дела, ми специјално Добричани, најсрећнији сматрали, јер сте о нама лично повели бригу ради просвете и културе нашег мирног народа, који је слабо писмен, нарочито жењскиње наше; оно је врло скромно и просто у погледу просвете, пи-

Жалост Топличана.

смености и културе. Зато сте били омиљени свуда и свакоме, више но ма какви чудотворци и досадањи национални борци. А сада у народу ожалашћеноме смрћу Вашом, чује се жагор на све стране и код малог и одраслог: неста Савића, неста напредак и будућност наша!”

„Ви сте за нас заложили и последње часове Вашег труда, живота и здравља, па и жељу и аманет оставили да Вас сахранимо у нашој средини, на Хисару, на видуку Топлице, и тиме још више показасте на последњем часу живота целом свету љубав према нама и нашој грудви земље, више и боље но да Вас је Топличанка мајка родила и одгајила.”

„Ваша дела виде се и говоре. Ено нове болнице, школе, цркве, водовода, чесме и купатила, а осталим вођама и националним борцима за пример и поштовање за добро народа, те да се Ваши започети, а још недовршени радови окончају, јер је то последња воља и жеља Ваша.”

„Покојниче, у свима друштвеним и зборским приликама, где сам са Вама био, волели сте да чујете реч Вашег пријатеља и брата Цакића из Добрича, те сам и овом приликом сматрао за потребно, да Вам, при овом последњем часу, одам пред Вашим одром самртним, последњу пошту и почаст. Молим Свевишњег Бога да Вам подари рајско насеље, што сте и заслужили верно и часно! Ви умирате, дела Ваша остају да Вас Топличани вековима спомињу..... Слава Вам, родољубе, слава Вам добротворе!”

И ако политички и партиски противник Савићев, одржао је и г. Новица Шаулић, народни посланик, овај сјајан надгробни говор успомени и сени покојног Др. Алексе Савића, пун природне и елементарне родољубиве туге, пун идеално објективног признања заслуга Савићевих и проткан осећајима, који потсећају на доба нашег националног препорођаја:

„Дурмитор, најлепша планина наше домовине, одакле се родио и свој траг и корен води стотинама најодабранијих синова нашега народа, колевка је између осталих и Вука Карацића, Симе Милутиновића, Чупића, Војводе Мишића, Јована Цвијића, стотинама четовођа, народних првака и војвода и међу њима драгога покојника Др. Савића.”

„Једва смо те познали, ти си нас твојом великом и племенитом душом достојно претставио, осјетио и заборављене разумио. Високо небу уздигнут, окићен снегом и ледом, твој родни Дурмитор, који је запојио твоје племенито велико срце и отмене чежње, да се сав предаш користи ближњег, ожалошћен је за губитком великога свога сина, кога није познавао; то знате ви, браћо, и осетили сте његово велико и племенито срце.”

„Неколико дана пред смрт рекао ми је: *„Ја сам Дробњак, испод Дурмитора су моји стари. Краљ је обећао подићи летњиковац, а ми ћемо створити план рада за Црну Гору. Подићићу на Дурмитору, у најздравијем и најлепшем крају наше земље, санаторијум за лечење оних, који су све*

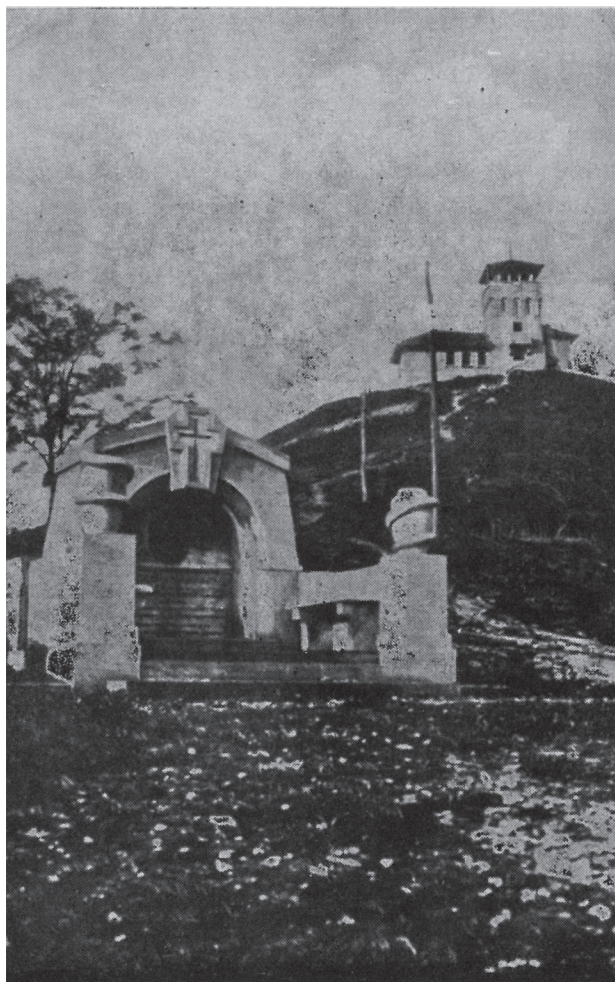
за земљу дали. То је моја жеља, а Бог је по лепотама и здравствениости, избор учинио." С уверењем је говорио. У његовим речима била је љубав, у његовим делима снага, уверење и срце. Те речи звоне још одмерено и топло и ако су слеђена уста и престао откуцај срца. Није извршио обећање да види својим очима најлепшу планину, а своју старевину; смрт га је у највећем полету рада покосила. Колика ће жалост бити нашега света тамо, кад и за мртвог великана сазнају. У његовом срцу нашло је места све оно што је осетило потребу помоћи и заштите, у свима крајевима наше земље подједнако. Ту је он био велики душом, као Дурмитор висином и лепотом. За велику и уједињену отаџбину Др. Савић је све учинио, он је имао поред све љубави и великог рада и велике планове за повјерени му ресор. Својим радом оправдао је повјерење и највећих критичара и цијеле Народне скупштине и народа свих покрајина наше земље. Вјеровало му се и очекивало се извођење започетог програма, који је покојник у великим линијама обележио на пољу здравственом."

„Угасио се један плодан живот вредности и рада, љубави и увјерења, чега је најмање данас у нашој средини. Запуштено село изгубило је свога сина, пријатеља, цела земља наша истинског свога слугу, правог Министра народног здравља.

„А, ви, намучена и витешка браћо, у Топлици и околини, највише сте изгубили: Ваш понос и истинско старање, љубав цијелу једнога човјека и срце, које је најближе било вашим мукама и невољама, вашим тежњама и радостима, а и у жалости вашој вазда нераздвојно с вама. Из планина и кршева населили сте се овђе да покажете чуда од вредности, рада и витештва. Ви сте дали нашој земљи све што се може дати. Ви данас жалите губитак, који се не може никад надокнадити. Стога су ваше сузе и бол, бол без израза, који раздире, док се погледом у вјечност и недогледном тајном сазнању — пуне видици недогледношћу..... Ви сте, браћо Топличани, изгубили најбољег и најмилијег. А какву утјеху да речемо сестри, која је изгубила сунце са истока и брату, који је остао без братске славе и поноса."

„Као син снежног и леденог Дурмитора и као претстав-

ник Ваше браће и најзаборављенијих крајева Црне Горе и Санџака, дошао сам да, у име љубави народне за дичним потомком Дурмитора, великим и драгим покојником, уз вашу истинску сузу жалосницу, потоњи опроштај учиним са драгим покојником и да на ледену његову кућу положим два сасушена цвијетка, убрана на Дурмитору: пелим и ремичак. И да са вама заједно и свима онима, који су вољели покојника и чији је он понос био, узвикнем последње: Слава Др. Савићу!....”

Гроб и задужбина Др. Савића на Хисару.

Б Е О Г Р А Д

Штампа „Привредни Преглед”, Стојана Протића 52
1936.